

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТОРГОВИЙ КОЛЕДЖ ЗНУ
Циклова комісія «Суспільствознавчих, економічних дисциплін
та права»»

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

з дисципліни: **СОЦІОЛОГІЯ**

для студентів денного відділення за спеціальностями:
181 Харчові технології
076 Підприємництво, торгівля для біржова діяльність
071 Облік і оподаткування
075 Маркетинг

Укладач: **Богданова Л.М.**,
викладач вищої категорії.

Структура курсу

для спеціальності: *Виробництво харчової продукції*

<i>Назва розділів і тем</i>	<i>Кількість годин</i>				
	<i>всього</i>	<i>лекції</i>	<i>семінари</i>	<i>практичні</i>	<i>самоств. робота</i>
<i>Розділ 1. Теоретична соціологія</i>					
<i>Тема 1. Соціологія як наука</i>	6	2	2		2
<i>Тема 2. Суспільство як соціальна система. Соціальна стратифікація.</i>	4	2			2
<i>Тема 3. Особистість в системі соціальних відносин.</i>	6	2	2		2
<i>Тема 4. Соціальні відносини. Конфлікт як прояв соціальних відносин.</i>	8	2	2	2	2
<i>Разом</i>	24	8	6	2	8
<i>Розділ 2. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії</i>					
<i>Тема 5. Економічна соціологія. Соціологія менеджменту та праці.</i>	6	2		2	2
<i>Тема 6. Соціологія політики і права. Соціологія громадської думки.</i>	2	–			2
<i>Тема 7. Соціологія культури і релігії.</i>	2	–			2
<i>Тема 8. Соціологія сім'ї і молоді. Гендерна соціологія.</i>	7	4			3
<i>Тема 9. Соціологія гуманітарної сфери.</i>	3	–			3
<i>Разом</i>	20	6		2	12
<i>Тема 10. Методика організації соціологічних досліджень.</i>	8	2	2	2	2
<i>Залік</i>	2				2
<i>ВСЬОГО</i>	54	14	8	6	24

Лекція № 1

Тема: «Соціологія як наука. Предмет і функції соціології»

ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТТЯ

Вид заняття: Лекція

Тема : Соціологія як наука.

Навчальна група (курс)

Час:

Місце проведення: ауд.

Навчальна та виховна мета:

1. Розглянути суть предмету і об'єкту соціології, основних завдань і функцій соціології, особливу увагу зосередити на структурі соціологічних знань.
2. Дати аналіз концепціям вітчизняної соціології як науки.
3. Сформувати у студентів розуміння предмету соціології, сприяти формуванню активної життєвої позиції.

Навчальна література:

Основна:

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Додаткова:

6. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. – К., 2007.
7. Нестуля О.О., Нестуля С.І, Соціологія. Практикум. Модульний варіант: Навч. посіб. – К.2010

План проведення заняття

1. Вступ

1.1. Організаційний момент. Прийом навчальної групи.

1.2.Зв'язок з матеріалами заняття, що вивчалось раніше.

1.3. Актуалізація теми

Основна частина

2

Питання 1. Загальне поняття про соціологію, причини її виникнення, передісторія.

Питання 2. Предмет соціології та його специфіка.

Питання 3.Структура соціологічних знань.

Питання 4.Основні функції соціології, її завдання у період реформування суспільства.

Питання 5.Становлення та розвиток вітчизняної соціології.

3. Заключна частина

Підведення підсумків

Відповіді на запитання

Завдання на самостійну підготовку:

1.Що змушує людей проводити між собою кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати один з одним? Чому одним дозволено користуватися багатьма благами, а іншим відмовлено у всьому?

2.Поясніть сутність соціальних трансформацій, що відбуваються в Україні.

4.Домашнє завдання: Підготуватися до семінарського заняття по темі: Соціологія як наука.

Перевірка наявності студентів та готовність їх до заняття.

Озвучую тему заняття та пов'язую його з попередніми заняттями. Оголошую тему, мету заняття та навчальні питання.

Оголошую порядок проведення заняття.

Даю під запис за необхідністю визначений матеріал.

За необхідності наводжу приклади з практики.

Короткий висновок після питання.

Визначаю позитивні сторони заняття та загальні недоліки.

Відповідаю на запитання студентів

Видаю завдання на самостійну підготовку

Оголошую тему, час і місце проведення заняття

Скласти конспект самопідготовки.

План лекції

1. Загальне поняття про соціологію, причини її виникнення, передісторія.
2. Предмет соціології та його специфіка.
3. Структура соціологічних знань.
4. Основні функції соціології, її завдання у період реформування суспільства.
5. Становлення та розвиток вітчизняної соціології.

Ключові слова: макросоціологія, мікросоціологія, об'єкт соціології, предмет соціології, соціологія, соціальне, соціальні науки, соціальний закон; соціальна проблема; соціальна сфера суспільства, позитивізм; теоретична соціологія; теорії середнього рівня, суспільство; система соціальна.

1. Загальне поняття про соціологію, причини її виникнення, передісторія

З найдавніших часів людину цікавили не тільки загадки і явища навколишньої природи (розливи рік, землетруси, виверження вулканів, зміна пори року чи дня і ночі), але і проблеми, пов'язані з її власним існуванням серед інших людей. Дійсно, чому люди прагнуть жити серед інших людей, а не відокремлено? Що змушує їх проводити між собою кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати один з одним? Чому одним дозволено користуватися багатьма благами, а іншим відмовлено у всьому?

Пошук відповідей на ці й інші запитання змусив *вчених і мислителів стародавності* звернути свій погляд на людину і на суспільство, в якому вона існує. Прикладом таких роздумів слугують книги філософів лаоської школи Мо-цзи, з яких починалися перші спроби на основі спостережень і міркувань визначити шляхи найкращого правління, виховання молоді, а також умови для діяльності з найбільшою користю і т.ін. А індійські тексти "Махабхарати", наприклад, визначають порядок громадського життя, необхідний для досягнення могутності правителів і щастя для всіх людей.

Антична думка дала новий поштовх дослідженням соціальної сфери, заклала ще ряд елементів у фундамент основ соціології. Такі роботи Платона, як "Держава", "Закони", а також "Політика" Арістотеля поклали початок вивченню окремих суспільних інститутів, зокрема держави, родини, права. Уперше античні філософи звернулися до проблеми місця людини в суспільстві. Автори античних творів поставили вчення про людину і суспільство на теоретичну основу. Це

знайшло вираження в зразках логіко-понятійного аналізу (Платон), емпірико-наукового (Арістотель) й історико-політичного (Полібій) дослідження соціальних проблем сучасного їм суспільства.

Епоху Відродження по праву можна вважати новим етапом у розвитку соціальної думки. У цей період з'являються спрямовані на вивчення різних сторін суспільства нові шукання, які безумовно можна віднести до галузі соціології. Еразм Роттердамський, Томас Мор, Нікколо Макіавеллі, Мішель Монтень – далеко не повний перелік імен великих середньовічних учених, що піднімали проблеми людських відносин у суспільстві. У результаті стала складатися модель суспільства, що нагадувала громаду, де порядок і моральні норми регулювалися волею Бога і традиціями. Людина в такій системі світобудови відігравала дуже незначну роль.

Пізніше діячі *Епохи Просвітництва* докорінно змінили погляд на суспільство і на місце людини в ньому. Клод Адріан Гельвецій, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Вольтер починають аналізувати структуру суспільства, визначати джерела виникнення нерівності, неоднорідності суспільства, виявляти роль релігії в соціальних процесах. Створюючи механістичну, раціональну модель суспільства, вони розглядають окрему людину як незалежний суб'єкт, поведінка якого залежить в основному від його власних вольових зусиль.

У цей період італійський філософ *Джамбаттіста Віко (1668–1744)* спробував створити основу нової науки про суспільство, розробити схему "руху націй". Ця спроба залишилася тоді самотньою. Майже всі дослідження в даній області хибували фрагментарністю, несистематичністю, тому не можна сказати, що соціологія як наука виникла в той час. Аналіз суспільства, поведінки людини в групі, проблеми неоднорідності і нерівності не привертала належної уваги дослідників, і досягнення у сфері вивчення суспільних явищ були незначними в порівнянні з успіхами в інших галузях науки.

Досить наївні погляди на суспільство і людину панували в науковому світі порівняно довго, доти, доки ускладнення людських відносин, утворення складних організацій, розвиток різних сфер людського життя не привели до необхідності практичного розв'язання проблем взаємин між людьми і соціальними спільнотами, створення дієздатних організацій, покликаних вирішувати різні соціальні конфлікти й ін.

Між тим усвідомлення потреби у вивченні соціальних спільнот людей, процесів їх розвитку і функціонування відбулося порівняно недавно. Людство здійснило фундаментальні відкриття буквально у всіх сферах природничих наук, у той час як у вивченні людини і її місця в суспільстві, людських взаємин спостерігалися бездіяльність і значне відставання.

Поштовхом до дослідження соціальних питань послужив, перш за все, *розвиток суспільного виробництва*. Використовуючи природні ресурси, розширюючи таким чином сферу виробництва, люди стикнулися з обмеженістю цих ресурсів, у результаті чого єдиним способом збільшення продуктивності праці стало раціональне використання робочої сили, або, іншими словами, людей, зайнятих у виробництві матеріальних благ. Якщо на початку ХІХ століття робітники слугували доповненням до ресурсів і механізмів і тільки механізми треба було винаходити й удосконалювати, то в середині століття стало

очевидним, що складною технікою можуть керувати лише грамотні і зацікавлені у своїй діяльності люди.

Крім того, ускладнення всіх сфер життєдіяльності людей значно загостило проблему взаємодії між ними, управління цими взаємодіями і створення соціального порядку в суспільстві. Коли ці проблеми постали і були усвідомлені, виникли передумови формування і розвитку нової науки, що вивчала б асоціації людей, їх поведінку в цих асоціаціях, а також взаємодії між людьми і результати таких взаємодій.

Таким чином, поява соціології як самостійної науки була викликана розвитком суспільства й суспільствознавства наприкінці XVIII – початку XIX століття. У цей час світ переживав глибокі соціальні зміни, пов'язані з переходом від традиційного до індустріального суспільства. Саме ці глибокі зміни, викликані потребами капіталістичного суспільства, що розвивалося, заклали ті об'єктивні передумови, що стали основою становлення й оформлення соціології як самостійної галузі наукового знання. Серед них дослідники виділяють три групи чинників (чи передумов), що сприяли виникненню сучасної соціології.

1. *Соціально-економічні чинники* (передумови), такі як індустріальна революція, ринок вільної праці, і урбанізація (тобто зростання ролі міст у розвитку суспільства), розвиток торгівлі і багато чого іншого з наслідками, що впливають на спосіб життя людей, змінюють соціальну структуру, суспільні відносини.
2. *Соціально-політичні чинники* (передумови), серед яких новий соціальний порядок, панування буржуазних верств, влада капіталу, державна бюрократія, демократизм і т.ін.
3. *Інтелектуальні чинники* (передумови), такі як філософські ідеї епохи Просвітництва з її духовними орієнтирами – гуманізмом, раціоналізмом, з домінантами прогресу, свободи особистості, наукового знання, ідеями Вольтера, Руссо, Сен-Сімона і багатьох інших.

Крім цього, суб'єктивно процес становлення соціології стимулювався прагненням перебороти описовість, абстрактність науки про суспільство і направити її шляхом наукового аналізу конкретних подій життєдіяльності суспільства, заснованого на науковому спостереженні й експерименті.

Отже, нові форми економічного і політичного життя вимагали конкретного наукового аналізу. Виникла потреба переходу від загальних абстрактних філософських роздумів про суспільство, тенденції його розвитку до позитивної науки про суспільство як про живе функціонуюче утворення. Оскільки суворі наукові методи пізнання були вироблені і застосовувалися в цей період природознавством, соціологія підпадає під його вплив. У період свого становлення соціологія розвивається під загальним прапором позитивізму. Безперечно, соціологія мала багату й різноманітну передісторію, але її власна історія починається лише в XIX сторіччі, коли постало питання про створення позитивної науки про суспільство, яка б спиралася на точно встановлені наукові факти.

2.Предмет соціології та його специфіка

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На цій хвилі й постала у 30-х роках ХІХ ст. соціологія як наука про функціонування і розвиток суспільства та його структурних елементів.

Термін «соціологія» походить від латинського слова «societas» (суспільство) та грецького «logos» (слово, вчення). Впровадив його до наукового вжитку у 30-х роках ХІХ ст. французький філософ, соціолог **Огюст Конт** (1798–1857), який ототожнював соціологію з суспільствознавством, що охоплює всі галузі знань про суспільство. Філософія О. Конта, будучи одним із провідних напрямів тогочасного суспільствознавства, отримала назву «позитивізм».

Позитивізм – філософська течія, представники якої єдиним джерелом знання вважали емпіричні (засновані на чуттєвому досвіді) дані, заперечували пізнавальну цінність теоретичного мислення, філософських знань.

Сформувався він на противагу абстрактному соціально-філософському теоретизуванню. Головне для позитивізму – відмова від абстрактних тлумачень суспільства, створення позитивної (грунтованої на досвіді людини) соціальної теорії, такої ж доказової та загальнозначущої, як і природничі теорії. «Позитивна філософія» О. Конта зводилася до простого нагромадження висновків окремих наук. Цей принцип він поширював і на соціологію, роль якої вбачав у спостереженні, описі й систематизації фактів, процесів суспільного буття. Філософське їх осмислення заперечував як «схоластику» й «метафізику».

Точка зору О. Конта на соціологію панувала до кінця ХІХ ст. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у наукових дослідженнях суспільства, поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами, став виокремлюватися й соціальний. Відповідно предмет соціології обмежувався вивченням соціальних аспектів суспільного буття.

Першим застосував «вузьке» трактування соціології як науки Еміль Дюркгейм (1858–1917) – французький соціолог і філософ, який створив так звану французьку соціологічну школу. Завдяки йому соціологія зосередилася на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, тобто оформилася як галузь знань, що межує з іншими суспільними науками – історією, філософією, політекономією тощо.

Розбіжності у поглядах на соціологію існують і донині, свідченням чого є майже 100 її визначень. Не вщухають дискусії і щодо предмета соціології. Попередні трактування підкреслювали об'єктивний характер соціологічної дійсності, соціальної структури суспільства, культивували ідею закономірностей, акцентували увагу на розмежуванні відображеного й відображаючого, об'єктивного і суб'єктивного чинників, до яких відносили надбудову, в тому числі й ідеологію.

Наприкінці ХХ ст. стала домінувати активістська соціологія, яка в трактуванні предмета науки на перше місце висунула активний чинник у соціальних відносинах – суб'єкт дії, виділила поняття «соціальна спільнота» як основоположну категорію соціологічного аналізу. У її руслі окреслилися різні підходи до визначення предмета соціології. Одні автори стверджують, що

соціологія – наука про соціальні відносини; інші, пропонуючи істотні уточнення до трактування поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й бути інструментом самопізнання суспільства і людини. Побуває думка, що при з'ясуванні предмета соціології необхідно брати до уваги філософську орієнтацію науки, прогрес наукових знань, рівень соціологічної думки, культурно-історичні традиції, постійно змінювані потреби суспільства.

Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні. Об'єктом є все, на що спрямоване дослідження. Один і той самий об'єкт можуть вивчати різні науки. Предмет завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження. Тому *предметом соціології* є окремі аспекти, особливості, відносини об'єкта дослідження. Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати насамперед те, що вона є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет.

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Будучи нефілософською наукою, спираючись на узагальнення соціальних чинників, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює соціологічні теорії, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, соціальні інститути й організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти. Вона вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Соціологія розглядає особистість не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології, а з позиції соціально-типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. Для неї особистість – не тільки частинка малої контактної групи, а й типовий представник певної великої соціальної спільноти, носій властивих їй норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Як сукупність усіх суспільних відносин, вона керується у своїй поведінці передусім набутими та встановленими нормами, а її відносини формуються згідно з соціальними цінностями, правилами, законами.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя чи явищем суто соціальним, оскільки він може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система.

3. Структура соціологічних знань

Тільки соціологія вивчає суспільство як цілісну систему. Якщо економічні, політичні, юридичні й інші науки вивчають закономірності протікання процесів усередині кожної зі сфер життя, то соціологія намагається проаналізувати й встановити відповідні закономірності, що і дозволяє представити суспільство як складну динамічну систему, що складається з ряду підсистем.

Соціологія відрізняється від інших наук не тільки тим, що вивчає, але і тим, *як* вивчає. Для соціології характерне вивчення суспільства крізь призму людської діяльності, зумовленої потребами, інтересами, установками, ціннісними орієнтаціями і т. д. Соціологічний підхід дозволяє не тільки описувати явища, процеси, але і пояснювати їх, будувати моделі поведінки людини і розвитку суспільства в цілому. Аналіз динаміки соціальних процесів дає можливість встановлювати тенденції розвитку суспільства і виробляти рекомендації з цілеспрямованого управління соціальними процесами.

Узагальнюючи все сказане, можна дати таке визначення соціології: **це наука, що вивчає тенденції, закони функціонування і розвитку соціальних систем, а також прояв даних законів у діяльності окремих суб'єктів (соціальних груп, спільностей, особистостей).**

Основною задачею соціології є типологізація соціальних систем, вивчення зв'язків і відносин усередині кожної з них на рівні закономірностей, осмислення механізму їх дії і форм вираження у різних соціальних системах для цілеспрямованого управління ними.

Соціологія має складну структуру. Основними елементами її є загальна соціологічна теорія, спеціальні і галузеві соціологічні теорії (теорії середнього рівня) і конкретно-соціологічні дослідження.

Загальна соціологічна теорія, спираючись на соціальну філософію, дає уявлення про глибинну сутність розвитку того чи іншого суспільства, а також про місце і роль у ньому людини.

Спеціальні і галузеві соціологічні теорії стосуються тільки окремих сфер громадського життя, соціальних груп чи інститутів. Вони дозволяють створити міцну наукову базу для емпіричних досліджень у визначених напрямках.

Конкретні соціологічні дослідження проводяться для одержання об'єктивної інформації про різні аспекти соціальної реальності. Сформульовані висновки можуть трактуватися як з загальносоціологічної точки зору, так і з позицій спеціальних, галузевих теорій.

Роль соціології у житті суспільства визначається насамперед тими функціями, які вона виконує: теоретичною, описовою, інформаційною, прогностичною.

Теоретична функція полягає в поясненні і розвитку існуючого соціологічного знання.

Описова функція реалізується у підготовці аналітичних матеріалів, наукових звітів, статей і книг, у яких зображено реальну картину життя суспільства.

Інформаційна функція передбачає збирання, збереження, систематизацію й узагальнення соціологічної інформації, отриманої в результаті проведення досліджень. Такі дані можуть і повинні використовуватися ЗМІ, органами управління різних рівнів для організації зворотного зв'язку в суспільстві.

Прогностична функція полягає в соціальному плануванні і прогнозуванні розвитку об'єктів чи процесів.

Звичайно, у соціологічній практиці всі зазначені функції виявляються одночасно, доповнюючи одна одну.

Кожна наука, окресливши коло своїх інтересів, має визначитися із специфічним методом дослідження, яким вона буде користуватися паралельно з методами пізнання, застосовуваними всіма науками.

Термін *метод соціології* вживається узагальнено. Його структура включає методологічні принципи проведення соціологічного дослідження громадянського суспільства на трьох його рівнях: 1) макро- (вивчення суспільства як соціальної системи); 2) середньому (вивчення окремих елементів і підсистем); 3) мікро- (вивчення взаємодії індивідів). Особливістю методу соціології є опора на емпіричні дослідження, виконувани за допомогою опитування (анкетування і інтерв'ювання), спостереження, аналізу документів, соціального експерименту і соціометричного методу. Отримані висновки можуть вважатися науковими тільки за умови суворого дотримання у ході дослідження усіх вимог методу соціології.

4. Основні функції соціології, її завдання у період реформування суспільства

Будь-яка гуманітарна наука виконує специфічні й універсальні функції, які можна об'єднати у дві групи – пізнавальну (гносеологічну) та соціальну. Завдяки реалізації *пізнавальних функцій* стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а *соціальна функція* дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок соціології з життям суспільства реалізується через її основні й допоміжні функції. У соціологічній літературі по-різному підходять до їх тлумачення та визначення кількості. Одні вчені головними функціями соціології вважають пізнавальну, практичну та ідеологічну, інші – пізнавальну, прогностичну, соціального проектування і конструювання, організаційно-технологічну, управлінську та інструментальну. Відсутність єдиного погляду на класифікацію функцій соціологічного знання пов'язана насамперед зі складною структурою та значною кількістю завдань, які соціологія має вирішувати, а також з різноманітністю соціальної дійсності, яку вона вивчає.

Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі найважливіші функції соціології: теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну, а також специфічні функції – гуманістичну, культурну, описову, інформаційну, прогностичну, критичну, соціального контролю, соціального управління.

Теоретико-пізнавальна функція. Спрямована на вироблення нового соціологічного знання і реалізується у таких аспектах:

1. Соціологія нагромаджує знання, систематизує їх, складає висновки про закономірності еволюції суспільства, розкриває джерела і механізми функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ.

2. Соціологічні теорії наводять науково обґрунтовані висновки щодо розуміння перспектив розвитку суспільства в цілому і його окремих сфер, визначають реальні шляхи та методи наукової перебудови світу.
3. Соціологія здійснює теоретичний аналіз пізнавальної діяльності суспільства, виявляє нові закономірності й тенденції, виробляє теорію і методологію соціологічного пізнання дійсності.
4. Соціологічні дослідження виконують інформаційні завдання, що дає змогу одержати первинні дані про індивідів та спільноти, їх потреби, інтереси, цінності, орієнтації, мотиви, факти реальної поведінки, громадську думку тощо, тобто створюють інформаційну базу для пізнання соціальної дійсності.

Практико-перетворювальна функція. Тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною, позаяк єдність теорії та практики – характерна риса соціології. Сутність її виявляється насамперед у виробленні науково обґрунтованих прогнозів щодо еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо. Особливості соціологічного прогнозування полягають у тому, що воно має цілісний характер і дає змогу визначити тенденції розвитку суспільства в сукупності всіх структурних елементів.

Прикладна соціологія, пов'язуючи теорію з дійсністю, бере участь у виробленні практичних рекомендацій щодо вирішення різноманітних соціальних проблем як суспільства в цілому, так і конкретних регіонів. Відповідно до специфіки соціологічного дослідження практичні рекомендації соціологів ґрунтуються на двох групах соціальних чинників: об'єктивних і суб'єктивних.

Об'єктивні соціальні чинники – умови людської життєдіяльності: соціальна структура суспільства, політичний лад, конкретні умови праці, побуту тощо і реальна поведінка суб'єкта в цих умовах. Вивчаючи вплив цих чинників на систему соціальних відносин, соціолог спирається на конкретну інформацію, здобуту за допомогою соціологічного дослідження. Суб'єктивні соціальні чинники – мотиви, прагнення, інтереси, ціннісні орієнтації, різноманітні уявлення, громадська думка тощо.

Вивчення цих феноменів дає важливу інформацію про світ окремої людини, конкретної спільноти (трудового колективу, професійної групи, класу тощо).

Світоглядно-ідеологічна функція. Спрямована на забезпечення наукової дискусії між концепціями, поширення наукової ідеології, формування соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Важливу роль у реалізації даної функції мають соціологічні дослідження. Наукове знання, здобуте за їх допомогою, сприяє політологічній та соціологічній освіті населення, допомагає людям виконувати свої трудові та громадські функції. Винятково важливу роль відіграють при цьому соціологічні дослідження громадської думки, ефективності функціонування засобів масової інформації, політичних і правових інститутів суспільства тощо.

Гуманістична та культурна функції. Пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин. Соціологія є

чинником, що сприяє гуманізації суспільства. Гуманістична установка, центром якої є людина, супроводжує реалізацію всіх інших функцій соціології. Попри те, що соціологія має справу з великими масами людей та оперує статистичною інформацією, дедалі актуальнішим стає положення, що соціолог повинен мати «гуманістичний нерв», тобто ставитися до людських проблем, драм, трагедій, які він вивчає, не як пасивний спостерігач, а зі щирим співчуттям і увагою. Ніколи загальне не повинно затінювати особисте й індивідуальне. Тому сучасного соціолога характеризують загострене почуття соціальної дійсності, відповідальність, альтруїзм, використання своїх знань на благо людства.

Різноманітними є зв'язки соціології з культурою, адже соціологія вивчає культурні цінності, засоби вдосконалення та облагородження звичаїв, традицій, норм поведінки, сприяючи нагромадженню, збереженню та передачі культурної спадщини. А одна зі спеціальних соціологічних теорій (соціологія культури) безпосередньо займається вивченням культури, процесів та відносин, які функціонують у цій сфері.

Описова функція. Зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо. Вивчення їх дає змогу відтворити картину життєдіяльності тих соціальних об'єктів, що вивчаються. На основі цих досліджень складаються висновки та приймаються відповідні рішення щодо управління різними галузями суспільства. Ці матеріали є також джерелом виміру, відліку та порівняння, основою для прогнозування розвитку соціальних явищ і процесів, дають змогу простежити динаміку їх функціонування.

Інформаційна функція. Стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. Соціологічна інформація – один з найоперативніших видів соціальної інформації. Вона застосовується: соціологами – для з'ясування динаміки, тенденцій розвитку соціальних процесів; замовниками дослідження – для прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень, встановлення зворотного зв'язку з колективом (якщо замовником є керівництво підприємства), населенням конкретного регіону (якщо замовником є місцева влада). У зв'язку з ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме. Її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція. Реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта. Короткостроковий прогноз спирається на встановлені тенденції розвитку соціального явища, довгостроковий – на ті самі тенденції плюс зафіксовані закономірності й відкриті чинники, які вирішальним чином впливають на прогнозований об'єкт. Виявлення таких чинників і наступне моделювання досліджуваного процесу – один з найскладніших видів наукової праці.

Критична функція. На Заході давно існує своєрідний напрям – соціальна критика. Соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати

соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю. Полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління. Виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напряму, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим більше воно спирається на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

Сучасна соціологія дедалі більшого значення надає соціальній інженерії. Ця тенденція пов'язана із зростанням потреб у соціальному проектуванні, об'єктом якого стають зв'язки і відносини у різних сферах суспільного життя на всіх рівнях: суспільство в цілому, регіон, трудовий колектив тощо.

Пізнавальні завдання соціології перебувають у тісному зв'язку з практичними. Проте цей зв'язок має складний характер. Високий рівень абстрагування, складність структури соціологічного знання, необхідність доведення його до можливості практичного використання потребують особливої дослідницької діяльності у розрізі трансформації теоретичних знань у практичні рекомендації, що є змістом соціально-технологічної функції соціології.

Сутністю соціально-технологічних завдань є вироблення соціальних технологій, типових процедур управління, сценаріїв різних ділових ігор – від імітаційних до організаційно-діяльних. Завдяки цьому соціально-технологічна функція визначає і виробляє методи впровадження рекомендацій, пропонованих соціологами.

Перелічені функції соціології не вичерпують усіх можливостей їх класифікації. Можна, наприклад, виокремити ще функції окремих галузей, фундаментальних і прикладних розділів тощо.

Результативність реалізації функцій залежить від суспільних закономірностей, соціальних умов, рівня організації соціологічної діяльності, зв'язків соціології з життям суспільства, від професійної підготовки соціологічних кадрів.

У соціальній діяльності функції соціології взаємодіють, пронизуючи всі її сфери. Беручи до уваги їх розмаїття при вивченні й прогнозуванні суспільних процесів, можна окреслити найважливіші напрями досліджень сучасної вітчизняної соціології:

- вироблення спільно з іншими суспільствознавчими науками сучасної концепції громадянського суспільства;
- цілісний соціологічний аналіз процесів перетворення суспільства у найширшому контексті (історичне минуле, сучасність, найближчі й віддалені перспективи);

- вивчення соціальної структури українського суспільства у її різноманітних вимірах (йдеться про реальну соціальну структуру, процеси стратифікації, формування за умов ринкових відносин нових соціальних груп і верств суспільства);
- вивчення національних проблем, процесів формування національної свідомості, відносин між різними націями і народностями;
- оптимізація соціальної політики в умовах переходу до ринкової економіки;
- вивчення мотивації трудової діяльності людей, її ціннісних орієнтацій та інтересів як важливих чинників політичних і економічних перетворень;
- аналіз проблем, пов'язаних з розвитком демократії, свободи слова, політичного плюралізму, зародження масових громадянських рухів;
- вивчення проблем формування, висловлювання, врахування громадської думки різних верств населення.

5. Становлення та розвиток вітчизняної соціології

- Соціологія в Україні зароджувалася і розвивалася паралельно з західноєвропейською під впливом ідей позитивістів.
- Відомий український економіст, соціолог, публіцист **С. А. Подолинський** (1850–1891) соціологію вважав наукою про людське суспільство. У своїй науковій концепції він поєднував марксистські і соціал-дарвіністські погляди. С. А. Подолинський вивчав такі питання: виробнича діяльність людей і господарські відносини у її процесі, соціальна стратифікація; соціальна мобільність; взаємозалежність національності і положення індивіда в суспільстві; закон боротьби за існування і закон збільшення солідарності людей. Він висловив ідею, що одним з вимірів соціальної стратифікації й умовою соціальної мобільності є приналежність до визначеної національності.
- Український суспільно-політичний діяч, вчений і публіцист **М. П. Драгоманов** (1841–1895) досліджував проблеми соціальних змін, співвідношення історії і соціології, прогресу суспільства. Він був прихильником О. Конта і Г. Спенсера – соціологію розглядав як науку про суспільство, спираючись на еволюційну теорію.
- Український етнограф, антрополог, політичний діяч **Ф. К. Вовк** (1847–1918) також сформулював свою наукову концепцію на основі ідей О. Конта і Г. Спенсера. Він вважав соціологію наукою про громадське життя, вивчав розвиток етимологічних утворень і таких соціальних інститутів, як наука, релігія і сім'я.
- Вагомий внесок у розвиток вітчизняної соціології вніс економіст і соціолог **Н. І. Зібер** (1844–1888). Основну увагу у своїй творчості він звертав на історичну соціологію.
- Одним з найвідоміших українських соціологів був **М. М. Ковалевський** (1851–1916). Його наукові погляди формувалися під

впливом ідей О. Конта. М. Ковалевський глибоко вивчав сутність прогресу, вважаючи його історичною неминучістю.

- У подальший розвиток соціології в Україні великий внесок зробили **С. Грушевський** (1866–1934), **М. І. Туган-Барановський** (1865–1919), **С. С. Дністрянський** (1870–1935) та інші.
- В даний час плідно працюють такі відомі вчені-соціологи: В. Астахова, В. Бакіров, Е. Головаха, Л. Герасіна, К. Грищенко, Н. Лисиця, А. Некрасов, В. Осовський, Н. Паніна, В. Пилипенко, В. Піча, А. Ручка, Н. Сакада, О. Сидоренко, В. Тарасенко, В. Танчер, Ю. Чернецький та ін. Вони роблять спроби створити власну методологічну основу, категорійний науковий апарат, теоретичну концепцію, які адекватно відбивали б сутність соціальних трансформацій, що відбуваються в Україні.

Висновок: Соціологія як наука про суспільство. Соціологія – наука, що вивчає суспільство. Деякі науковці вважають, що поняття суспільства формується зі здатністю людей відокремлювати себе від природи. По мірі дорослішання людина стає індивідом, а взаємодія індивідів – це соціум. В широкому розумінні соціум є суспільство “тут і тепер”, і чим більше соціумів, тим складніші між ними відносини. Будь-яка група, хоч як вона організована, виконує свої функції та переслідує якісь конкретні цілі. До суспільних наук відносяться історія, психологія тощо. Специфіка соціології серед інших суспільних наук полягає в тому, що вона вивчає суспільство під особливим кутом зору – крізь призму соціальних процесів та відносин, які становлять основний зміст соціальної реальності. Суспільство – дуже складне й багатогранне в структурному плані явище. Соціологія вивчає соціальну сферу життя суспільства – область соціальних відносин як відносин між більш чи менш широкими спільнотами людей та самим людьми, що є частинами тих спільнот. У центрі соціального життя – взаємодія людей, а індивід і група – сукупність соціальних зв’язків, що породжують складні соціальні структури: особистість, індивід, суспільство, культура, держава, право, мораль, наука, мистецтво, родина тощо. Поняття “соціальний” має кілька значень: від позначення самої сутності суспільного життя до розуміння сутності соціального зв’язку. Соціальний зв’язок – те, що змушує людей гуртуватися, незважаючи на нерівність тощо. Тож соціологія вивчає в суспільстві лише соціальне.

Лекція № 2.

Тема: «Суспільство як соціальна система. Соціальна стратифікація»

ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТТЯ

Вид заняття: Лекція

Тема : Суспільство як соціальна система. Соціальна стратифікація.

Навчальна група (курс)

Час:

Місце проведення: ауд.

Навчальна та виховна мета:

1. Розглянути суть, типологію суспільств, особливу увагу зосередити на цивілізаційному підході аналізу суспільства і природі соціальної стратифікації.
2. Дати аналіз концепціям еволюційного розвитку суспільств.
3. Сформувати у студентів розуміння суспільства як системи, сприяти формуванню активної життєвої позиції.

Навчальна література:

Основна:

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Додаткова:

6. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. – К., 2007.
7. Нестуля О.О., Нестуля С.І, Соціологія. Практикум. Модульний варіант: Навч. посіб. – К.2010
8. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000.

План проведення заняття

1. Вступ

1.1. Організаційний момент. Прийом навчальної групи.

1.2. Зв'язок з матеріалами заняття, що вивчалось раніше.

1.3. Актуалізація теми

2. Основна частина

Питання 1. Сутність, структура та функції суспільства.

Питання 2. Основні наукові підходи до визначення суспільства.

Соціальні процеси та їх різновиди.

Питання 3. Історичні типи суспільств і характерні особливості сучасного суспільства.

3.1. Соціальні групи і спільноти.

3.2. Соціальні організації і соціальні інститути.

Питання 4. Сутність та природа соціальної стратифікації, її основні виміри.

Питання 5. Типи стратифікаційних систем і проблеми соціальної мобільності.

Заключна частина

Підведення [підсумків](#)

Відповіді на запитання

Завдання на самостійну підготовку:

1. Поняття соціального прогресу. Критерії, тенденції та механізми соціального прогресу.

2. Розгляньте основні підходи до розуміння причин розвитку суспільства.

3. Що змушує людей проводити між собою кордони, розділятися на окремі держави і ворогувати один з одним? Чому одним дозволено користуватися багатьма благами, а іншим відмовлено у всьому?

4. Поясніть сутність соціальних трансформацій, що відбуваються в Україні.

Перевірка наявності студентів та готовність їх до заняття.

Озвучую тему заняття та пов'язую його з попередніми заняттями. Оголошую тему, мету заняття та навчальні питання.

Оголошую порядок проведення заняття. Даю під запис за необхідністю визначений матеріал. За необхідності наводжу приклади з практики.

Короткий висновок після питання.

Визначаю позитивні сторони заняття та загальні недоліки.

Відповідаю на запитання студентів

Видаю завдання на самостійну підготовку

Оголошую тему, час і місце проведення заняття

Скласти конспект.

План

1. Сутність, структура та функції суспільства.

2. Основні наукові підходи до визначення суспільства.

Соціальні процеси та їх різновиди.

3. Історичні типи суспільств і характерні особливості сучасного суспільства.

3.1. Соціальні групи і спільноти.

3.2. Соціальні організації і соціальні інститути.

4. Сутність та природа соціальної стратифікації, її основні виміри.

5. Типи стратифікаційних систем і проблеми соціальної мобільності.

Ключові слова: клас, маргінальність, соціальна група, соціальна мобільність, соціальна нерівність, соціальна стратифікація, соціальна страта, соціальна структура суспільства, суспільство; інституціоналізація, соціальний інститут, соціальний контроль, соціальна група, соціальна організація, соціальна роль, соціальна спільнота, соціальний статус, соціальні відносини.

1. Сутність, структура та функції суспільства

Суспільство є високоабстрактною категорією, витвореною на перетині соціальної філософії, соціології, історії та інших наук, надзвичайно складним соціальним феноменом, що зумовило різні тлумачення його.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Цей термін вживається і на позначення конкретного виду суспільства з його історичними, економічними, культурними особливостями (наприклад, українське суспільство).

До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належать:

- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Із соціологічної точки зору американський соціолог Едуард-Альберт Шілз (нар. у 1911 р.) суспільством вважав об'єднання, що відповідає таким критеріям:

- існування його як елемента більшої системи;
- ідентифікація з певною територією;
- наявність власної назви та історії;
- укладення шлюбів між представниками даного об'єднання (суспільства);
- поповнення за рахунок дітей, які визнані представниками цього суспільства;
- існування його у тривалішому часі, ніж середня тривалість життя окремого індивіда;
- єдність загальної системи цінностей традицій, звичаїв, норм, законів, правил тощо).

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

***Соціальна система** – цілісне утворення, основним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, норми і цінності.*

Кожен з цих елементів соціальної системи перебуває у взаємозв'язках з іншими, займає специфічне місце та відіграє певну роль у ній. А завдання соціології полягає у з'ясуванні структури суспільства, науковій: характеристиці його елементів, їх взаємодії і взаємозв'язку.

На думку американського соціолога Алзіна Тоффлера (нар. у 1928 р.), структуру суспільства визначають такі компоненти:

1. *техносфера* (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу);
2. *соціосфера* (різні соціальні інститути);
3. *біосфера*;
4. *сфера влади* (формальні й неформальні інститути політики);
5. *іносфера* (системи інформації та соціальної комунікації);
6. *психосфера* (сфера міжособистісних стосунків).

Усі перелічені структурні елементи рівнозначні та рівноправні. А саме завдяки структурі суспільство якісно відрізняється як від хаотичного скупчення людей, так і від інших соціальних явищ. Соціальна структура визначає стабільність суспільства як системи, що функціонує та розвивається за власними законами.

Існує й цілком протилежна точка зору на цю проблему. Наприклад, Т. Манн вважає, що, якби це було можливим, він зовсім відмовився б від категорії «суспільство», позаяк воно не є соціальною системою. А оскільки немає системи, то не існує й рівнів чи підсистем. Тому найточнішими щодо вивчення структури та історії суспільств будуть термінологічні пояснення взаємовідносин чотирьох рівнозначних джерел влади – ідеологічних, економічних, політичних, військових. У кожний конкретний історичний момент можливе різне їх співвідношення, що і визначає конкретну історичну якість суспільства.

Отже, суспільство існувало в усі епохи, навіть тоді, коли не було ні країн, ні держав. Однак стародавній світ ще не використовував такої абстрактної категорії,

як “суспільство”; вона з’явилася лише у XVIIIст. Є різні визначення цього поняття.

Суспільство –особливий, надзвичайно складний вид організації соціального життя. Воно включає в себе всю багатоманітність стійких соціальних взаємодій, всі інститути та спільноти, що локалізовані в рамках конкретних територіальних кордонів.

2.Основні наукові підходи до визначення суспільства.

Соціальні процеси та їх різновиди.

Різними є погляди і на причини та процес виникнення суспільства, які зводяться до трьох теорій:

1. *Природна* (праця створила людину, перетворивши стадо на культурне угруповання виробників).
2. *Божественна* (Бог створив людину, заповів їй матеріальний світ і моральний закон).
3. *Космічна* (людство створене інопланетянами, які маніпулюють ним у власних цілях).

Ці теорії надто абстрактно, по-філософськи пояснюють виникнення суспільства. Соціологічні наукові концепції по-своєму трактують походження суспільства, апелюють до різних чинників, що зумовлювали цей процес.

Інструментальна концепція. Згідно з нею головним чинником, що зумовив формування суспільства, є здогадливість та кмітливість людини, завдяки яким вона винайшла спеціальні знаряддя для задоволення власних потреб. Спочатку примітивні, дедалі досконаліші, вони зберігали зусилля людини у добуванні їжі та тепла. Використовуючи знаряддя, вона навчилася працювати, поліпшувала свій добробут. Це зумовило функціональне дрібнення родової общини, розподіл праці, що у свою чергу спричинило виникнення економічних відмінностей між людьми та родинними групами. З’явилася і почала розвиватися соціальна організація.

Сексуальна концепція. Прихильники її вважають, що головним чинником зародження суспільства є поза-сезонний характер розмноження людини та її задоволення від статевого акту. Це надає процесові виношування і народження спонтанності, позаконтрольності, а існуванню групи – непередбачуваності. Відповідно в общині надмірна кількість слабких, незахищених осіб, що потребують опіки і за низького рівня розвитку ризикують загинути. Тому природна необхідність контролю над народжуваністю зумовила формування родин, виникнення норм, які регулювали сексуальні та інші відносини в угрупованні, сприяли плануванню господарського життя тощо. Постійний розвиток регулюючих норм стимулював еволюцію общин, зумовивши з часом виникнення соціальної організації.

Кратична (грец. kratos – сила, влада) **концепція.** Згідно з її постулатами сила та розум розподілені між людьми нерівномірно. Разом з природною експансивністю (жадобою і цікавістю) переваги окремих людей за певними критеріями (фізична міць, спостережливість, спритність тощо) дають їм змогу

зайняти вигідні позиції, прибрати до рук краще місце, їжу, сексуального партнера та ін. Навчившись панувати та отримувати знаки улесливості одноплемінників, лідери почали утверджувати систему правил шанування вождя, передачі влади, розподілу привілеїв серед інших членів угруповання. Норми, які забезпечують відносини нерівності, стають основними для соціальної організації. Еліта використовує владу як засіб впливу на маси та привласнення ресурсів, створених общиною, забезпечуючи водночас її подальший розвиток.

Гендерна концепція. Заснована на аналізі розподілу соціальних ролей між особами жіночої та чоловічої статі. Оскільки жінка володіє біологічною монополією на відтворення роду, і для немовлят є не тільки кровним, а й першим взірцем для наслідування, її роль і воля в общині особливо значущі. Відповідно значущість чоловіка значно менша, його роль зведена до обслуговування процесу відтворення (забезпечення зачаття, захисту, тепла, їжі тощо). За соціальними ролями жінки незамінніші за чоловіків. Незадоволені своїм становищем, чоловіки створюють штучну протизагу жіночій «монополії відтворення» у формі чоловічої «монополії на встановлення порядку». А коли вони стали домовлятися про розподіл жінок, виникла соціальна організація. Попри те, що чоловіки споконвіку порушують власні домовленості, вони продовжують дотримуватись первісної кругової поруки, не допускаючи жінок до соціально значущих сфер, пов'язаних з владою, управлінням, розпорядженням ресурсів.

Семантична концепція. Стрижнем її є визнання фізичної, психологічної, розумової слабкості людини як біологічної істоти, яка до того є ще й одним з наймолодших видів живого світу (8–10 млн. років еволюції). У зв'язку з біологічною вразливістю закон виживання штовхає людей до об'єднання зусиль, тобто до створення колективної організації, яка здійснює координацію, диференціацію, та комбінування їх функцій. Усе це потребує попередньої домовленості, що можливо лише з розвитком спілкування, використання мови як його засобу. Виробляючи символи та значення, домовляючись про правила їх тлумачення, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації, яка опосередковує їх матеріальну діяльність. Унаслідок цих процесів виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

Соціальні процеси та їх різновиди

Значні соціальні зміни в суспільстві відбуваються внаслідок спільних односпрямованих і взаємоузгоджених дій людей, які беруть участь у всіх соціальних процесах.

Соціальний процес – послідовна зміна станів у соціальних системах і підсистемах, соціальних інститутах та організаціях, соціальні зміни в динаміці.

У широкому розумінні соціальний процес є сукупністю односпрямованих соціальних дій, які можна виокремити з сукупності інших. Це взаємодія людей або явищ, які відбуваються в організації, структурі груп і змінюють стосунки між людьми чи між складовими спільноти. Здійснюється він під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, має стійкий порядок взаємодії своїх компонентів, тривалий у часі й спрямований до певного стану об'єкта. Кожен соціальний процес охоплює кілька стадій, які відрізняються за змістом, механізмами, способами зв'язку його елементів.

Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Ніщо не може відбуватися в суспільстві поза соціальним процесом. Функціонування і розвиток його відбуваються в різних формах соціальних процесів. У зв'язку з цим нерідко соціологію вважають наукою, що розглядає соціальні явища як процес.

Зв'язок соціальних процесів із суб'єктами, які його здійснюють, дає змогу уникнути їх безликості, визначити форми і методи їх прискорення, гальмування чи нейтралізації. Усі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей.

Завдання соціології полягає в оцінці соціальних процесів, виявленні проблем і суперечностей його розвитку, глибини і ґрунтовності зв'язків, взаємодії з соціальною організацією, суб'єктом та іншими соціальними процесами. Це важливо для прогнозування і розвитку цих процесів, вироблення гіпотез, обґрунтування концепцій свідомого подолання досягнутої межі (стану) певного процесу чи явища. Для цього потрібні знання теорії певного соціального процесу, яка розкриває закони і тенденції його розвитку, а також соціологічне вивчення його розгортання.

Характеризуючи соціальні процеси, необхідно брати до уваги стадійність, фазність, етапність їх перебігу й розвитку. Наприклад, процеси соціалізації особистості охоплюють такі етапи життєвого шляху: дитинство, юність, зрілість, старість. Кожному з них властиві певні фази розвитку. Так, у дитячому віці фізіологічні, психосоматичні процеси значно відрізняються в перші 2–3 місяці життя від тих, які домінують у 5-річному віці. Водночас кожному етапу властиві певні особливості, які визначають специфіку стадійності процесу. Так, в юності (на етапі соціалізації) особистість проходить різні фази фізичного, психологічного, трудового, етичного, правового становлення. На кожній з них відбувається складний процес, який проходить кілька стадій. Наприклад, процес трудового виховання неминуче охоплює такі етапи: засвоєння теоретичних основ і навичок простих трудових операцій; засвоєння норм і принципів дотримання трудового розпорядку і трудової дисципліни; засвоєння трудових навичок, операцій середньої і високої складності; формування і вироблення власної позиції щодо різних форм і методів творчості в процесі трудової діяльності тощо.

Не менш складну структуру мають і процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших суспільних утворень. Так, кожний соціальний інститут чи трудовий колектив спочатку проходить етап формування, відтак становлення, розвитку, розквіту певних можливостей і, нарешті, поступового розпаду. Буває, що розпад колективу настає ще до завершення процесу його формування.

Кожен з етапів зміни соціальних об'єктів охоплює фази, що відображають специфіку процесів. Наприклад, у колективі на стадії становлення неминучі такі фази змін, як перехід від слабких, нестійких і переважно односторонніх міжособистісних зв'язків (стадія «конгломерату») до двосторонніх. Ці зв'язки, як правило, насиченіші й гнучкіші, їм властиві товариськість і дружба в різних підсистемах. Все це нерідко зумовлює багатоярусні структури колективів (стадія «інтеграції»). Нерідко трудові колективи протягом тривалого часу перебувають на

різних проміжних стадіях розвитку, так і не досягнувши рівня інтегрування зв'язків, відносин між елементами і підсистемами.

Не менш важливо усвідомлювати різноступеневість соціальних процесів, оскільки кожен з них є конкретним і предметним, але ці предметність і конкретність стосуються тільки досліджуваного об'єкта чи аспекта його. Наприклад, процес соціалізації стосується не тільки особистості, бо вона як одна з вихідних одиниць соціальних процесів може реально соціалізуватися тільки за умови залучення до діяльності інших вихідних одиниць соціального аналізу – сім'ї, групи, колективу та ін. Тому процес соціалізації може мати безпосередньо особистісний аспект (зріз, рівень аналізу). Однак сутність його детермінована процесами іншого рівня соціальної організованості. Наступний аспект – зміст процесу соціалізації. Наповнюваність процесу соціалізації особистості може обмежуватися різними його рівнями. Наприклад, погляди на світ, інтереси, установки окремої особистості чи різних типів особистостей можуть бути орієнтовані як на засвоєння нормативів та інтересів усієї цивілізації, так і замикатися на цілях, формах і способах діяльності, спрямованих на досягнення інтересів окремих груп, партій, інститутів чи інших соціальних утворень.

Сам по собі соціальний процес не може бути гарантом розвитку потенціалу особистості чи іншої соціальної структури. Для розкриття його необхідно знати механізми формування і впливу різних соціальних процесів, щоб забезпечити їх керованість. На жаль, рівень вивчення соціальних процесів значно відстає від динаміки і глибини процесів, і тому більшість їх відбувається стихійно, некеровано.

Аналіз соціальних процесів тісно пов'язаний з проблемою їх класифікації. Одними з перших до неї вдалися у 1924 р. американські соціологи Р. Парк та Е. Беджес, які розрізняли процеси кооперації, конкуренції, пристосування, конфлікту, асиміляції, амальгамації (біологічного змішування різних етнічних груп).

Важливим для класифікації соціальних процесів є з'ясування її базових критеріїв. Один з них – ступінь загальності соціальних процесів, за яким розрізняють соціетальні (глобальні), загальні, особливі й окремі соціальні процеси. До соціетальних належать процеси всесвітньо-історичного розвитку цивілізації, глибокі процеси економічних, демографічних, екологічних та інших змін. *Загальними* вважають процеси функціонування таких соціальних інститутів, як системи управління, охорони здоров'я, освіти, виховання тощо. До *особливих* належать процеси урбанізації, адаптації, стабілізації.

Масштабність і значущість названих процесів очевидна, однак зрозуміти й оцінити багатство їх змісту можна тільки завдяки пізнанню різноманітних *окремих (одиначних) процесів*, унікальність яких утворюють історичні, генетичні, економічні, культурні, географічні та інші об'єктивні й суб'єктивні чинники становлення особистості, сім'ї, трудового колективу, інших одиниць соціуму.

Соціальні процеси можуть відбуватися об'єктивно та суб'єктивно, бути вираженими у конкретній чи абстрактній формі, детермінованими внутрішніми чи зовнішніми чинниками, пов'язаними зі структурними чи функціональними змінами, кількісними або якісними показниками вимірювання.

За характером процеси можуть бути еволюційними та революційними, за спрямованістю – прогресивними та реакційними. У їх розмежуванні часто використовують поділ на прості й складні, на процеси розвитку і деградації.

За системами, у яких відбуваються процеси, їх класифікують на:

- внутріособистісні (процес самоосвіти);
- процеси у стосунках між двома індивідами;
- процеси у стосунках між індивідом і групою;
- процеси, які змінюють організацію і внутрішню структуру спільноти;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами (спільнотами);
- процеси, які змінюють структуру та організацію глобального суспільства.

3.Історичні типи суспільств і характерні особливості сучасного суспільства.

Проблема типологізації суспільств передбачає, з одного боку, відокремлення понять «суспільство», «природа», «держава», «країна», з іншого – з'ясування співвідношення між ними. Людина і суспільство є частиною природи, але помилково було б ототожнювати їх з природою. Адже, коли йдеться про природу у широкому сенсі (природна єдність світу, всієї дійсності), то лінія «суспільство – природа» відображає те, що людина і суспільство виникли з природи. Суспільство при цьому перебуває у тісному зв'язку та взаємодії з природним середовищем і не може функціонувати, розвиватися поза ним, оскільки і природа, і суспільство підкоряються єдиним фундаментальним законам. Але розуміння природи у вузькому сенсі (частина реального світу, природно-географічне середовище) передбачає визнання того, що людина є не стільки біологічним, скільки соціальним творінням, а буття суспільства – це своєрідне соціальне буття, котре не можна зводити до тільки біологічного існування.

Розмежування цих понять дає змогу правильно зрозуміти двоєдину – природно-соціальну – основу людини та суспільства, не допустити як ігнорування природних засад у людині та суспільстві, так і заперечення вирішальної ролі соціального у цій єдності. На певних етапах розвитку соціології домінували різні точки зору, то абсолютно відриваючи людину, суспільство від їх природних основ, то абсолютизуючи місце і роль біологічного на протигагу соціальному.

На думку представників сучасної американської соціології, у ХХ ст. сформувалася так звана «парадигма людської винятковості», сутність якої визначається екологічними залежностями та обмеженнями. Згідно з нею людина, істотно відрізняючись від тварин, здатна розпоряджатися собою і діяти як завгодно для досягнення мети. Соціокультурне середовище, соціальні та культурні чинники є головними для неї, що змушує інколи ігнорувати біофізичне середовище. Позаяк усі проблеми можна вирішити за допомогою науки, соціальний і технологічний прогрес ніщо не може обмежити.

Однак сучасний стан суспільства, людини і довкілля доводить наукову неспроможність абсолютного протиставлення суспільства і природи, ресурси якої не безмежні.

Розмежовуючи категорії «суспільство», «держава», «країна», слід виходити з того, що «країна» – поняття, яке є переважно географічною характеристикою частини нашої планети, а «держава» – категорія, що відображає політичний стан цієї частини. Співвідношення між даними категоріями визначає типологізацію суспільств.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли на писемні та дописемні. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс (1855 – 1936) з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на традиційне (допромислове) та промислове.

Американські соціологи Г. Ленські та Дж. Ленські, розрізняючи суспільства за головним способом здобуття засобів до існування, виокремлюють:

1. *Суспільство мисливців і збирачів.* Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.
2. *Садівничі суспільства.* Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родинні зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.
3. *Аграрне суспільство.* На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесла, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.
4. *Промислові суспільства.* Виникають наприкінці XVIII ст. з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значного додаткового продукту, розвитку системи державного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає, крім перших трьох, індустріальне та постіндустріальне суспільства.

Беручи за основу ціннісні критерії, соціолог Д. Рісман виділяє такі типи суспільства:

1. *Традиційне суспільство.* У ньому індивіди керуються традиційними цінностями. Ця особливість властива насамперед аграрному суспільству, в якому професія переходить від батька до сина. Людина, будучи обмеженою у виборі, змушена діяти згідно з традиціями. Саме такі особливості характеризують доіндустріальне суспільство.
2. *Суспільство, кероване зсередини.* У такому суспільстві поведінку індивідів визначають особисті цінності, що активізує індивідуальність, посилює вибір, самостійність рішень, власну точку зору. В ньому відсутні чіткі моральні норми, людина повинна шукати опору в собі. Це індустріальне суспільство.
3. *Суспільство, кероване ззовні.* Індивід у такому суспільстві спрямовує та оцінює свою діяльність, орієнтуючись на оцінки колег, друзів, сусідів,

громадську думку. Воно сприяє розвитку тертіальних (*лат. tertius – третій*) промислів – маркетингу, послуг. З'являються нові професії, групи робітників, формуються нові громадські організації. Для досягнення успіху індивід повинен враховувати зовнішні обставини, пристосовуватися до них. Це постіндустріальне суспільство.

Розвиненість управління і ступінь соціального розширення розмежують суспільства на просте і складне.

1. *Просте суспільство.* У такому суспільстві не існує бідних і багатих, керівників і підлеглих. Основні його характеристики: соціальна, економічна, політична рівність, низький рівень розподілу праці та розвитку техніки, невеликі територіальні розміри, незначна чисельність, пріоритет кровних зв'язків.
2. *Складне суспільство.* Сформувалося з виникненням та нагромадженням додаткового продукту, розвитком позааграрних виробництв, зосередженням людей у містах, розвитком торгівлі, передусім зовнішньої. Класове розширення в ньому зумовило перехід від звичаєвого права до юридичних законів. З виникненням писемності стали окреслюватися контури елітарної культури. Еволюція такого суспільства, утвердження держави уможливили реалізацію масштабних суспільних проєктів (розвиток засобів комунікації тощо).

За політичними режимами суспільства поділяють на демократичне, авторитарне, тоталітарне; за панівною релігією – на християнську і мусульманську. Марксизм за способом виробництва, виробничих відносин і класової структури виділив первіснообщинну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну суспільно-економічні формації.

Для визначення сучасного суспільства американський соціолог Деніел Белл (нар. у 1919 р.) запровадив термін «постіндустріальне суспільство». Постіндустріальне суспільство – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному капіталізму, індустріальному суспільству. Таке суспільство перебуває на стадії тертіальних промислів, у сфері послуг якого зайнято не менше 50 відсотків працюючого населення. Воно виробляє як аграрні, так і промислові товари, набагато перевищуючи власні потреби. Крім надвиробництва, йому властиві ускладнення соціальних зв'язків, максимальний розвиток маркетингу, спрямованість у майбутнє, динамічна міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, освіти, престиж освіченості. Серед інших характеристик сучасного суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються їх суспільним статусом і соціальними функціями);
- поглиблений розподіл праці;
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права, законів, положень, договорів);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація (набуття світських ознак) релігії;
- виокремлення різноманітних соціальних інститутів.

У постіндустріальний період відбуваються зміни в усіх системах та підсистемах суспільства. Якщо раніше земля, праця, капітал були ключовими елементами виробництва, то в постіндустріальну епоху в багатьох галузях виробництва головною складовою стає інформація. У політичній сфері згасає роль національної держави, відбувається децентралізація політичної влади, яка частіше делегується згори донизу. Політика перестає бути сферою класового конфлікту, політична боротьба розгортається не за контроль над власністю, а за вплив на державу. У соціальному житті відбувається перехід від ієрархії (поділу на нижчі та вищі чини) до сіткової організації. Власність перестає бути головним критерієм соціальної диференціації. Класову структуру поступово змінює статусна ієрархія, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи неволодіння власністю, а по лінії володіння знаннями та контролю над інформацією.

Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем: телекомунікаційних технологій та освіти. Телекомунікації визначають комунікаційну та інформаційну спроможності суспільства в цілому, створюють кожній людині можливість безпосереднього спілкування з іншими суб'єктами суспільства, без посередництва жодних груп, ідеологій, підвищують роль кожної людини як особистості. Освіта теж трансформується з інституту в самостійну систему, яка визначально впливає на сферу праці та економіки, є стратегічним ресурсом державних політичних структур, пріоритетним статусом і групоутворювальним чинником.

У зв'язку з тим, що технічною базою сучасного суспільства є інформація, його ще називають інформаційним суспільством, в якому інтелектуальні технології, інформація, обробка знань посідають дедалі важливіші місця. Термін цей запровадив японський вчений І. Масуда.

Інформаційне суспільство характеризується передусім розвитком виробництва інформаційних, а не матеріальних цінностей. Рушійною силою його еволюції є експлуатація обчислювальної техніки. Зростає не лише економічне значення інформаційного сектора, але й його соціальна та політична вага. Стратегічними ресурсами і головними чинниками розвитку цього суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Принципом управління виступає погодження, а ідеологією – гуманізм.

Проте нові технології, що визначають особливості інформаційного суспільства, мають і негативні наслідки, позначені в соціології категорією «дуалістичне суспільство», яке поділяється на тих, хто програв, і тих, хто виграв: одні його сфери процвітають, інші потерпають від труднощів; житлові райони забезпечених мешканців різко контрастують з районами незаможних; соціальна диференціація виявляється у багатьох формах. Тому одні вчені називають таке суспільство «одномірним», вважаючи, що можливість задоволення над-потреб пригнічує потенційні протести проти соціальної системи, робить діяльність і мислення індивіда однобічними, людину одномірною, наділеною «неправильною свідомістю», інші – «захищеною державою», маючи на увазі, що державний

апарат контролює всі сфери суспільства; «дисциплінарним» суспільством, твердячи, що соціальні інститути є мережею примусових установ, а ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем, роблячи суспільство «холодним та відчуженим»; «суспільством ризиків», якому притаманні розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Характеристики мають двоякий зміст: з одного боку, прогрес і добробут, з іншого – скорочення робочих місць, забруднення довкілля, внаслідок чого суспільство стає беззахисним перед природними катастрофами та соціальними проблемами. Але сучасне суспільство, впроваджуючи новітні технології, створює нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва тощо).

Перехід від однієї якості суспільства до іншої отримав назву модернізації, яку пов'язують передусім із зародженням і розвитком капіталізму, поширенням цінностей і досягнень саме цієї формації. Водночас побутує широке тлумачення її. Вона може трактуватися і як наукова теорія, і як процес вдосконалення суспільства.

Модернізація – система науково-методичних засобів дослідження особливостей і напрямів соціальних змін; механізм забезпечення здатності соціальних систем до вдосконалення.

Поширеним є лінійне тлумачення модернізації як процесу трансформації суспільства від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального стану, який супроводжується кардинальними змінами в економічній, політичній, соціальній сферах.

У соціології розрізняють два види модернізації: органічну та неорганічну. *Органічна модернізація* відбувається завдяки ресурсам власного розвитку, підготовлена внутрішньою еволюцією суспільства (перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції XVIII ст.). Вона починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Капіталізм у даному разі постає природним наслідком змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей.

Неорганічна модернізація є реакцією на досягнення розвинутіших країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Наприклад, Росія неодноразово намагалася наздогнати розвинуті країни (петровські реформи XVIII ст., сталінська індустріалізація 30-х років XX ст., перебудова 1985 р.). Така модернізація здійснюється завдяки заохоченню іноземних спеціалістів, навчанню за кордоном, залученню інвестицій, імпорту обладнання і патентів, відповідним змінам у соціальній та політичній сферах. Однак, в Японії за короткий час вона трансформувалася в органічну.

Неорганічна модернізація починається з економіки та політики, а не з культури. Її принципи не встигають охопити більшість населення, тому не мають достатньої підтримки. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

Теорія «модернізації» містить такі стрижневі ідеї:

- а) розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, віру суспільства у

силу раціонального наукового знання як основу прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, вагому частку середнього класу в структурі населення;

- б) суспільства, які не відповідають цим критеріям, належать або до «традиційних», або до «перехідних»;
- в) зразком розвинутості є західні країни (саме тому теорію модернізації інколи називають теорією «вестернізації»);
- г) модернізованість, розвинутість – комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес.

Пізніше виникла теорія «запізнілої модернізації», її автори виходять з того, що існує лінійний прогрес і поступовість стадій розвитку суспільства. Відповідно доіндустріальна фаза змінюється індустріальною, а потім – постіндустріальною. А запозичення «раціональних» соціально-економічних моделей найрозвинутіших країн, не підкріплене відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «іраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Усі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в українському суспільстві. Слід брати до уваги й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство у зовнішню залежність;
- модернізація може бути успішною за різкого зростання чисельності середнього класу, його високої соціальної мобільності;
- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти;
- успішна модернізація потребує широкої соціальної опори, мобілізації соціального потенціалу, здатності населення спрогнозувати користь від неї, авторитету лідера.

В Україні набуття державної незалежності відбувалося одночасно із соціальним трансформуванням, перетворенням суспільних структур з авторитарно-бюрократичних на демократичні, плюралістичні. Незалежність часто сприймалася односторонньо – як відокремленість від тодішньої спільності, а не як самостійність власного суспільного врядування, спрямованого на радикальне оновлення глибинних засад суспільного життя. Комплекс об'єктивних чинників, а також грубі помилки у суспільному врядуванні зумовили глибоку економічну кризу, зниження рівня життя людей, загострення соціальних проблем, занепад моральності. Негативно позначилися і відсутність концепції трансформації суспільства, недооцінка складності системної трансформації. Усе це спричинило соціальну аномію (розпад системи цінностей в українському суспільстві). Український соціум перебуває у стані так званого посттоталітарного синдрому. Його особливість полягає у гіпертрофовано запобігливому, підневільному, властивому авторитарно-тоталітарному суспільству, ставленні мас до влади і у владній інерції еліти розпоряджатися, контролювати та регулювати розвиток

суспільства. На думку К. Фрідріха та З. Бжезинського, посттоталітарний синдром характеризують:

- переважання ролі окремих інтересів над загальним (раніше було навпаки);
- встановлення ідеологічного вакууму;
- протести населення проти насильства та ігнорування натиску згори (як наслідок масового терору);
- демілітаризація суспільства (противага мілітаризації економіки, політики, свідомості за радянських часів);
- інформаційний плюралізм.

Серед вітчизняних вчених відсутня єдина думка щодо сутності сучасного українського суспільства і напряму його трансформації. За словами А. Гальчинського, Україна поступово просувається до так званого соціалізованого капіталізму (Японія, Швеція). За іншими оцінками, сутністю українського суспільства є феодалізований капіталізм, який «поєднав у собі модернізовані відносини позаекономічного примусу, неринкові зв'язки як ознаки-атрибути феодалістичної системи з економічною міжіндивідуальною і міжкорпоративною конкуренцією та вільним ринком як ознаками класичного, ліберального капіталізму» (Є. Суїменко).

Попри різнобій оцінок, майбутнє України – в досягненні загальноцивілізованих засад суспільного буття.

3.1. Соціальні групи і спільноти.

На основі близькості соціальних статусів, що встановлюють потенційну можливість участі індивідів у відповідних видах діяльності, формуються складніші структурні елементи суспільства – соціальні групи.

Соціальна група – відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак.

Це поняття є родовим щодо понять «клас», «соціальна верства», «колектив», «нація», «етнічна, територіальна, релігійна та інші спільноти», оскільки фіксує соціальні відмінності між окремими сукупностями людей у процесі розподілу праці та їх результатів. Ці відмінності мають у своїй основі відношення до засобів виробництва, влади, специфіки праці, фаху, освіти, рівня й структури доходів, статі, віку, національної належності, місця проживання, стилю життя тощо.

У кожному суспільстві існує певна кількість соціальних груп, утворення яких зумовлено:

- спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності);
- спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією);
- груповими установками та орієнтаціями.

У соціальні групи люди об'єднуються на підставі спільних соціальних інтересів, які зумовлюють їх дії. Формуються вони з представників різних груп залежно від їх становища та ролі в суспільному житті. Оскільки інтереси, скажімо, у робітника і підприємця різняться між собою, то вони реально

становлять різні соціальні групи. Але соціальні інтереси груп, формуючись на основі індивідуальних інтересів їх учасників, не замикаються у власних егоїстичних рамках. У процесі соціальної взаємодії індивідів виробляються інтереси груп як цілісності, які є втіленням інтегрованих, спільних інтересів індивідів, що належать до цих груп. Соціальний інтерес групи завжди спрямований на збереження або зміну її становища в суспільстві.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи. Традиційно їх поділяють на малі та великі.

Мала соціальна група – нечисленна за складом соціальна група, учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки

Родовою ознакою малої групи є наявність безпосередньо тривалих особистих контактів (спілкування, взаємодія), властивих, наприклад, сім'ї, виробничій бригаді, шкільному класові, колективу космічної, арктичної станцій, спортивній команді, релігійній секті, групі друзів тощо. Мінімальний розмір малих груп – дві особи, максимальний – кілька десятків.

Велика соціальна група – численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша.

До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

Соціальні спільноти – це емпірично фіксовані, реально існуючі об'єднання індивідів, які є відносною цілісністю, що може виступати як об'єкт соціального впливу, володіє емерджентними властивостями, тобто знову виникає в результаті об'єднання за певними характеристиками, не завжди притаманними окремим індивідам.

Наприклад, у товаристві можуть бути люди з дуже низьким рівнем освіти або взагалі не освічені. Основними історичними детермінантами формування соціальних спільнот є:

- умови соціальної реальності, які вимагають об'єднання людей (наприклад, захист від зовнішніх ворогів);
- спільні інтереси значної кількості індивідів;
- розвиток державності і виникаючі разом з нею форми організації людей як і різні соціальні інститути (наприклад, інституту права і законодавства);
- спільна територія, яка передбачає можливість міжособистісних (прямих і опосередкованих) контактів.

Показниками соціальної спільноти як цілісності є:

- умови життєдіяльності;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідуумів;
- прихильність конкретних соціальних інститутів і цінностей;
- соціально-професіональні характеристики індивідів, об'єднаних у спільність;
- приналежність до історично складених територіальних утворень.

Соціальні спільноти різняться між собою за якісними типовими ознаками (наприклад, національними, психологічними і т. д.) і за кількісними показниками, тобто величиною.

Серед соціально-психологічних показників необхідно виділити рівень згуртованості соціальної спільноти, а також характер взаємодії між індивідами. Якщо спільноті є великими територіальними або національними об'єднаннями, то, як правило, поруч з безпосередніми існує значна кількість опосередкованих зв'язків, коли люди належать до однієї спільноти і сповідують спільні інтереси, навіть не будучи знайомими один з одним.

Польський соціолог Ян Щепанський пропонує виділяти два великих типи спільнот: природні, які існують в реальності (територіальні, соціальні), і номінальні (наприклад, спільнота українських підприємців, фермерів і т. д.). Вказані спільноти він поділяє на фіксовані в соціальній системі, до яких відносяться класи, професійні групи, і нефіксовані (наприклад, рух зелених).

Кожна людина належить до величезної кількості різних спільнот і для того, аби фіксувати свою приналежність, ми повинні виділити якісь досить надійні показники. Соціальна ідентифікація суб'єкта з різними спільнотами може відбуватися через систему таких стратифікаційних показників, як економічна, політична або культурна стратифікація, а також через функції і соціальні ролі, які виконує індивід в даній спільноті.

В соціологічній культурі при аналізі соціальної структури суспільства, вживається і таке слово, як "соціум". Соціумом найчастіше називають великі усталені і відносно відокремлені соціальні спільноти, етнічні, класові, територіальні і навіть ті чи інші суспільства в цілому, а також соціальне оточення людини.)

3.2. Соціальні організації і соціальні інститути.

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституційно, а й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів притаманна всім суспільним утворенням – об'єднанням людей, закладам, установам тощо.

Соціальна організація – соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту, але вони мають відмінні від них риси:

1. Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення конкретних цілей своєї діяльності. Вона є певним засобом (інструментом) вирішення завдань. Переслідувана організацією мета не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація створює різні системи стимулювання, за допомогою яких залучає індивідів до діяльності для досягнення загальної мети.
2. Соціальна організація має чіткий загальнообов'язковий порядок, система її статусів і ролей – ієрархічну структуру. Їй властивий високий ступінь формалізації відносин. Відповідно правила, регламенти, розпорядок охоплюють усю сферу поведінки її учасників, соціальні ролі яких –

чітко визначені, а відносини передбачають владу і підпорядкування (субординацію).

3. Для підтримування стабільності відносин, координації дій кожна організація повинна мати координуючий орган або систему управління. Функції її різноманітні, а оптимальний їх набір залежить від цілей організації, зовнішнього середовища.

Диференціація завдань і координація дій на етапі їх реалізації впливають на структуру і форму організації. Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації існуючих у них відносин. З урахуванням його розрізняють формальні й неформальні організації.

Формальні організації. Будують соціальні відносини на підставі регламентації зв'язків, статусів, норм. Ними є, наприклад, промислове підприємство, фірма, університет, муніципальна структура (мерія). В основі формальної організації лежить розподіл праці, її спеціалізація за функціональною ознакою. Чим розвинутіша спеціалізація, тим багатостороннішими і складнішими будуть адміністративні функції, тим багатогранніша структура організації. Формальна організація нагадує піраміду, в якій завдання диференційовані на кількох рівнях. Крім горизонтального розподілу праці, їй притаманна координація, керівництво (ієрархія посадових позицій) і різні спеціалізації по вертикалі. Формальна організація раціональна, для неї характерні виключно службові зв'язки між індивідами.

М. Вебер розглядав організацію як систему влади і розробляв теоретичні основи її управління. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації найліпше відповідає бюрократична система. Переваги бюрократії найпомітніші, коли їй (бюрократії) під час виконання службових обов'язків вдається виключити особисті, ірраціональні та емоційні елементи. Відповідно до цього бюрократії притаманні: раціональність, надійність, економічність та ефективність, невиразність, нейтральність, ієрархічність, законність дій, централізація влади. Головний недолік бюрократії – відсутність гнучкості, шаблонність дій.

Неформальні організації. Ґрунтується на товариських взаєминах та особистому виборі зв'язків учасників і характеризується соціальною самостійністю. Ними є любительські групи, відносини лідерства, симпатій тощо. Неформальна організація має значний вплив на формальну і прагне змінити існуючі в ній відносини за своїми потребами.

Переважає більшість цілей, які ставлять перед собою люди, соціальні спільноти, неможливо досягти без соціальних організацій, що зумовлює їх повсюдність і різноманітність. Найбільш значущі серед них:

- організації з виробництва товарів і послуг (промислові, сільськогосподарські, сервісні підприємства і фірми, фінансові установи, банки);
- організації в галузі освіти (дошкільні, шкільні, вищі навчальні заклади, заклади додаткової освіти);
- організації в галузі медичного обслуговування, охорони здоров'я, відпочинку, фізичної культури і спорту (лікарні, санаторії, туристичні

- бази, стадіони);
- науково-дослідні організації;
- органи законодавчої, виконавчої влади.

Їх називають ще діловими організаціями, які виконують суспільно корисні функції: кооперацію, співробітництво, підпорядкування (співпідпорядкування), управління, соціальний контроль.

Загалом кожна організація існує у специфічному фізичному, технологічному, культурному, політичному і соціальному оточенні, повинна адаптуватися до нього і співіснувати з ним. Немає організацій самодостатніх, закритих. Усі вони, щоб існувати, функціонувати, досягати цілей, повинні мати численні зв'язки з навколишнім світом.

Соціальні інститути: сутність, функції, типологія інститутів .

Для суспільства як складної організованої системи життєво важливо закріпити певні типи соціальних взаємодій, зробити їх узгодженими, доцільними, які відбувалися б за певними правилами, були обов'язковими для соціальних спільнот, соціальних організацій, соціальних груп.

Цій меті мають служити такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дають змогу створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, необхідний для задоволення об'єктивних потреб щодо безпеки, збереження умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

Соціальний інститут – відносно стійка модель поведінки людей і організацій, що історично склалася у певній сфері життєдіяльності суспільства.

Найзагальніше поняття «соціальний інститут» виражає ідею організованості, упорядкування суспільного життя. До вивчення цього феномену соціологія вдавалася з часу становлення її як науки. Так, Г. Спенсер вважав, що соціальні інститути (інституції) є каркасом соціуму і виникають внаслідок процесу диференціації суспільства. Еволюцію регулятивної системи суспільства він поєднував з розумінням соціальних інститутів. Е. Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності, тлумачив їх як «фабрики відтворення» соціальних відносин і зв'язків між людьми. Нині це поняття широко вживається у вітчизняній і зарубіжній літературі і вказує на такі суттєві риси соціальних інститутів:

- соціальні інститути є комплексом формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;
- соціальні інститути охоплюють певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносну стійкість соціальних відносин, є подвійним соціальним утворенням: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за

змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства.

Як і будь-який інший складний суспільний процес, інституціоналізація є тривалою і поступовою. Для її здійснення необхідні такі умови:

1. Об'єктивна потреба, усвідомлювана в суспільстві як загальнозначуща, загальносоціальна. Її задоволення можливе, тільки у процесі соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування соціального інституту стає неактуальним, навіть гальмівним.

Відомий соціальний дослідник Г. Ленскі визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси інституціоналізації:

- потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);
- потреба у виробництві продуктів і послуг;
- потреба у розподілі благ і привілеїв;
- потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;
- потреба у підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);
- потреба у соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Сучасне суспільство характеризується розростанням та ускладненням системи соціальних інститутів. З одного боку, одна і та сама потреба може породжувати існування численних інститутів, з іншого – кожен інститут реалізує комплекс базових потреб щодо соціалізації індивідів, трансляції соціальних норм і культурних цінностей, соціального досвіду.

2. Наявність особливого, притаманного конкретному інституту культурного середовища (субкультури) – системи цінностей, соціальних норм і правил.

Кожен соціальний інститут має свою систему цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету його діяльності. Діючи в межах інститутів, а також всередині різних соціальних ролей, пов'язаних із специфічними соціальними позиціями (статусами), ці норми дозволяють, пропонують або забороняють певні види поведінки, що робить дії людей доцільними, корисними та односпрямованими. Наприклад, у межах інституту сім'ї подружжя зрада, позашлюбні діти, кровозмішення є порушенням інституціональних (нормативно встановлених) вимог.

З цієї точки зору інституціоналізація – це прийняття індивідом, групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності, сприяють задоволенню потреб, прийнятній поведінці.

3. Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, організаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Інституціоналізація є процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна. Для її реалізації у

суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Зміни у соціальній практиці можуть привести як до модифікації існуючих-інститутів, так і до появи нових інституціональних форм. Так, криза адміністративно-командної системи започаткувала соціальні процеси і відносини, які спричинили докорінні суспільні зміни – появу нових соціальних інститутів господарювання, управління, парламентської демократії. У процесі інституціоналізації складаються основні структурні ознаки, що характеризують соціальні інститути в сучасному суспільстві. Вони мають універсальний характер і охоплюють:

- певну сферу діяльності та суспільних відносин;
- установи для організації спільної діяльності людей, уповноважених виконувати соціальні, організаційні, управлінські ролі та функції;
- норми і правила відносин між членами суспільства, що належать до сфери діяльності соціального інституту;
- систему санкцій за невиконання ролей, норм і стандартів поведінки;
- матеріальні засоби (громадські будинки, обладнання, фінанси тощо).

Соціальні інститути класифікують на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістових завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати економічні, політичні, культурні та виховні, соціальні комплекси інститутів:

- *економічні* (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу) – забезпечують виробництво і розподіл суспільного багатства, регулюють грошовий обіг;
- *політичні* (держава, Верховна Рада, суд, прокуратура) – пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей;
- *культурні та виховні* (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи) – сприяють засвоєнню і відтворенню культурних, соціальних цінностей, соціалізації індивідів;
- *соціальні* – організовують добровільні об'єднання, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей, міжособистісні стосунки.

За критерієм способу регулювання поведінки людей у межах певних інститутів виділяють формальні та неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути. Засновують свою діяльність на чітких принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях), здійснюють управлінські й контрольні функції на підставі санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). До таких інститутів належать держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути. Вони не мають чіткої нормативної бази, тобто взаємодія у межах цих інститутів не закріплена формально. Є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До них відносять різні культурні і соціальні фонди, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. їх сукупність формує загальні функції. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

- *регулятивна функція* – полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);
- *функція відтворення, безперервності суспільних відносин* – завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;
- *інтегративна функція* – полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;
- *комунікативна функція* – спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Перелічені функції притаманні кожному інституту. Сім'я – наочний приклад такої багатосторонньої функціональності. Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними. *Явні (формальні) функції* зафіксовані в нормативних документах, усвідомлені й прийняті причетними до певного інституту людьми, підконтрольні суспільству. До явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо. *Латентні (приховані) функції* є офіційно незаявленими, але насправді здійснюються. Латентною функцією інституту освіти є, наприклад, так звана «соціальна селекція», що виявляється у закріпленні й досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності. Інколи явні та латентні функції можуть збігатися, але за їх розбіжності виникає нестабільність, навіть дезорганізація суспільства.

Підтриманню функціональності соціального інституту сприяють:

- наявність соціальних норм, приписів, які регулюють поведінку людей;
- інтеграція інституту в соціальну систему суспільства, що забезпечує йому підтримку самого суспільства;
- можливість здійснювати соціальний контроль за дотриманням норм поведінки;
- наявність матеріальних засобів та умов для підтримки діяльності інституту.

Якщо цих умов не дотримуватися, соціальні інститути стануть дисфункціональними, у їх роботі виникнуть збої, порушення, що може дестабілізувати суспільство. Серед найпоширеніших дисфункцій виділяють:

- невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (нечіткість інституціональної діяльності);
- розмитість, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей;
- зниження авторитету соціального інституту в суспільстві;
- персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти

відповідно до об'єктивних потреб, змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх особистих рис.

У сучасному українському суспільстві, яке переживає соціальну трансформацію, простежуються типові риси інституціональної кризи (дисфункції у діяльності основних соціальних інститутів). Так, дисфункції політичних інститутів проявляються у нездатності стабілізувати суспільне життя, працювати в інтересах більшості населення, беззаконні, криміналізації, корумпованості. Простежується тенденція зниження авторитету і недовіра до основних інститутів державної влади.

Соціологія з однаковим зацікавленням ставиться як до функціональної, так і дисфункціональної діяльності основних соціальних інститутів, оскільки стан інституціональної системи є важливим індикатором стабільності суспільства.

4. Сутність та природа соціальної стратифікації, її основні виміри.

Теорію соціальної стратифікації було створено на початку 40-х років ХХ ст. американськими соціологами Толкоттом Парсонсом (1902 – 1979), Робертом-Кінгом Мертоном (нар. у 1910 р.), К. Девісом та іншими вченими, які вважали, що вертикальна класифікація людей та їх груп спричинена розподілом функцій у суспільстві. На їх думку, соціальна стратифікація забезпечує виокремлення соціальних верств за певними важливими для конкретного суспільства ознаками (критеріями): характером власності, розміром доходів, обсягом влади, освітою, престижем, національними та іншими рисами. Соціально стратифікаційний підхід є одночасно методологією і теорією розгляду соціальної структури суспільства. Він сповідує такі основні принципи:

- обов'язковість дослідження всіх верств суспільства;
- застосування при їх порівнянні єдиного критерію;
- достатність критеріїв для повного і глибокого аналізу кожної з досліджуваних соціальних верств.

Розшароване, багаторівневе суспільство можна порівняти з геологічними нашаруваннями ґрунту або різнокольоровими пластами кондитерського виробу. Порівняно з простим нашаруванням соціальна стратифікація має принаймні дві суттєві особливості:

- *по-перше, стратифікація є ранговим розшаруванням, коли вищі верстви знаходяться у більш привілейованому становищі, ніж нижчі (стосовно ресурсів і можливостей розвитку) ;*
- *по-друге, верхні верстви, як правило, значно менші за кількістю членів суспільства, що до та належать, аніж нижчі.*

Те саме можна сказати і щодо інших верств, якщо їх розглядати послідовно зверху вниз. Однак у сучасних розвинутих суспільствах цей порядок порушується. Нижчі верстви в кількісному відношенні поступаються так званому «середньому класу».

Спроби пояснити механізм соціального розшарування привели до появи трьох взаємопов'язаних підходів до аналізу соціальної стратифікації.

Функціоналістська школа в соціології пояснює нерівність, виходячи з диференціації соціальних функцій, які закріплюються за різними його групами в

процесі суспільного поділу праці. Відповідно, на основі ієрархії соціальних функцій складається ієрархія соціальних груп, що їх виконують. Суспільство організує та відтворює нерівність за кількома критеріями, напрямками: за рівнем *доходу*, одержуваного від виконання людиною своїх функцій, *освіти*, *володіння політичною владою*, *соціальним престижем*. Інакше кажучи, в результаті життєдіяльності суспільства в ньому утворюються великі групи людей, які концентрують у своїх руках більшу чи меншу частину суспільних ресурсів та набувають можливості ними розпоряджатись. Відповідно, в очах решти суспільства вони є більше чи менше престижними. Статуси, якими володіють люди, що до них належать, є по-різному бажаними для інших. В такий спосіб суспільство спрямовує прагнення, амбіції людей на досягнення статусів, які дають максимальну користь для нього і максимально комфортне становище для особистості. Відносна вага такого підходу функціоналістської школи полягає в тому, що суспільство, як цілісна система, не може функціонувати без жодної, на перший погляд навіть найменш значущої, з набору соціальних ролей. Хоча, з іншого боку, кількість складних і особливо важливих для суспільства ролей є меншою, ніж кількість ролей простіших. А отже, до їх виконання повинні залучатися люди більш компетентні та активні, які також об'єктивно складають меншість серед членів цього суспільства. І навпаки – чим простіша роль, тим більша кількість людей може її виконувати. Вони природно змушені задовольнятися меншою частиною соціальних благ, що їм припадає в результаті розподілу.

Отже, *соціальна стратифікація – необхідне, неминуче і універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій соціальних ролей*.

Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю, а тому є справедливою. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства. Проте функціоналісти не могли пояснити, чому окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства, наприклад, чому особи, що обслуговують еліту, одержують за свою працю більше, ніж їх колеги у звичайних умовах. Критики функціоналізму підкреслювали, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам; про соціальні конфлікти, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямком аналізу соціальної стратифікації можна вважати *конфліктологічний підхід*, тому що він аналізує це явище з позиції теорії конфлікту. Відповідно до нього соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає з боротьби груп, з конфлікту між ними. Її визначають інтереси тих, хто знаходиться при владі, а тому стратифікація несправедлива й утруднює нормальне функціонування суспільства. *К. Маркс*, якого можна вважати прихильником конфліктного підходу, пов'язує соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, із відмінним їх ставленням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія суспільства - це історія боротьби класів. За *К.Марксом*, з розвитком суспільства зростає соціальна напруженість, багатство нагромаджується в руках небагатьох, розвивається конфлікт, який завершується вибухом, ліквідацією експлуатації. Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації

критерію ставлення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів: імущих та неімущих. Вони посилялися на різноманітність страт, нате, що історія надає приклади не лише загострення відносин між стратами, але й зближення, стирання відмінностей між ними, а отже, і суперечностей.

В основі соціальної нерівності, за *М. Вебером*, лежать не лише володіння власністю й рівень доходів. Нерівність статусів дає змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечують можливість досягнення певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, належність до тих чи інших політичних угруповань. Кожен з цих компонентів може забезпечити сходження «соціальною драбиною». В середні віки особливу роль у формуванні ієрархічної структури відігравала належність до певних статусних груп. У новітні часи в ряді країн найважливішим фактором, що забезпечує входження до найвищих верств, ставала партійна належність. Зокрема, у тоталітарному радянському суспільстві саме вона визначала близькість до владних структур й давала можливість досягти вищих шаблів соціальної ієрархії.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у *П. Сорокіна*. Він виділяє три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: ► *економічні*, ► *політичні*, ► *професійні*. Всі вони пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств, у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних тощо. Ймовірно, складність і розмаїття сучасних соціальних утворень справді потребують при визначенні ієрархічної структури використання різних критеріїв стратифікації.

Незважаючи на різку відмінність функціоналістської та конфліктологічної парадигм, кожна з них має специфічну цінність для соціологів у відповіді на різні питання. З точки зору конфліктної парадигми основним аргументом проти функціоналістів є те, що вони не помічають *ролі влади* у формуванні та відтворенні системи стратифікації. Саме влада, а не функціональна необхідність формує відповіді на питання, хто виграє від стратифікації, хто займає вищі, а хто нижчі позиції, чому назріває конфлікт. Основним аргументом проти конфліктологічної парадигми є те, що всі суспільства стратифіковані. В кінці кінців, всі сучасні стратифікаційні системи індустріальних держав подібні, незалежно від того, на якій ідеологічній основі вони ґрунтуються. Влада може допомогти побудувати специфічну систему стратифікації, але відповідальність за неї в цілому несе все-таки система соціальних потреб (функціональна різноманітність).

Соціальна стратифікація (лат. *stratum* – шар) – поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо.

Найчастіше для загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства достатньо поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких критеріїв: дохід, освіта, влада, престиж.

Дохід вимірюється в гривнях або доларах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, І скажімо, одного місяця або року.

Освіта вимірюється кількістю років навчання у школі, ліцеї, гімназії, технікумі, коледжі, університеті. Скажімо, початкова школа означає 4 роки, неповна середня – 9 років, повна середня – 11 (12), коледж – 4 роки, університет – 5 років, аспірантура – 3 роки. Отже, професор має за спиною більше 20 років формального навчання. Інша ж людина може не мати і неповної середньої освіти.

Влада вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада – можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі. Скажімо рішення Президента України розповсюджується на всіх громадян, а рішення бригадира – лише на членів бригади.

Престиж – повага статусу, яка склалася в громадській думці.

Система цінностей, яка панує в суспільстві, буде визначати доміанти у співвідношенні чотирьох критеріїв. У більшості закритих суспільств, зокрема тоталітарному (радянському), визначальною була наближеність до влади, доступ до прийняття владних рішень, що давало можливість піднятися на вершину соціальної піраміди за всіма показниками. Сучасне суспільство орієнтується на фінансовий успіх, досягнення якого відкриває більші перспективи і в набутті влади. *Дохід, влада, престиж і освіта* визначають сукупний соціальний статус особистості, тобто її становище і роль в суспільстві, соціально-стратифікаційній структурі. Кожна привілейована страта об'єктивно прагне до закріплення і відтворення у спадкоємців свого престижного статусу, до перетворення власного набутого статусу у приписний для нащадків, чи, принаймні, для полегшення їм процесу набуття привілейованого статусу. При тому, чим впливовішою є страта, тим більше в неї таких можливостей, наприклад, через передачу частини нагромаджених багатств у спадок, через створення умов для набуття кращої освіти тощо.

Якщо суспільство у процесі побудови стратифікаційної системи орієнтується на приписний статус особистості, то в результаті формується жорстка система стратифікації, обмежується доступ до привілейованих груп нових членів. Таке суспільство можна визначити як *закрите*. Класичними прикладами *закритих суспільств* є *рабовласницьке, феодальне, кастове суспільство* в Індії, залишки якого збереглися й нині. Суспільство, орієнтоване на набутий статус, який визначається завдяки здібностям, особистій волі людини, вимагає від неї власної ініціативи, має рухливу систему стратифікації, є *відкритим*. Таке суспільство є високодинамічним, воно допускає вільний перехід людей вгору і вниз по "*соціальній драбині*". Такими є сучасне індустріальне та постіндустріальне демократичне суспільство. В деяких країнах, в силу специфічних обставин, збереглася стратифікація *змішаного типу*, в якій пережитки станового закритого ладу доповнюються елементами відкритого суспільства (Великобританія, Японія).

Найдинамічнішим більшість соціологів вважають відкрите суспільство, у якому поділ на «*верхи*» та «*низи*» пом'якшується наявністю масового «*середнього класу*». До нього належать люди, переважно із набутим соціальним статусом, який неможливо в повному обсязі відтворити у нових поколіннях, і його досягнення вимагає від спадкоємців власних зусиль. Тому представниками середнього класу і в суспільстві, яке переймає ідеологію, систему норм середнього класу, високо

цінується освіта, цілеспрямованість. Відповідно, все суспільство одержує могутній стимул до прогресу, ґрунтується на принципі конкуренції.

Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат. Вона засвідчує не просто різне становище в суспільстві індивідів, родин чи цілих країн, а саме їх нерівне становище. Вона є не лише методом виявлення верств конкретного суспільства, а й портретом цього суспільства. Простратифікувавши населення країни, можна виділити страти (верстви), з яких воно складається. Тому стратифікація – риса будь-якого суспільства.

5. Типи стратифікаційних систем і проблеми соціальної мобільності.

Англійський соціолог Е. Гідденс розрізняє чотири основні історичні типи стратифікованого суспільства: рабство, касты, стани і класи.

1. **Рабство.** Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, і рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.
2. **Касты.** У різних регіонах поділ на касты має різні форми. Особливо характерний він для Індії. Як правило, межі між кастами дуже різкі, що практично виключає будь-яку соціальну мобільність. Каста пов'язана з індуїзмом і з ученням про «переселення душі». Сподівання на те, що в «наступному» житті його каста підвищиться, спонукає індивіда суворо дотримуватися певних суспільних норм.
3. **Станы.** Властиві вони європейському феодалізму. До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники недворянського походження, купці й ремісники. Межі між станами не були такими різкими, як за кастової системи, а соціальне переміщення було можливим, хоча й складним.
4. **Класы.** Цей тип стратифікованого суспільства є головним об'єктом соціології марксизму. Її основоположник К. Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В. Ленін застосовував багатофакторний аналіз класоутворюючих ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності на засоби виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів та ін.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Якщо за попередніх типів стратифікації достатньо було одного параметра, класове структурування передбачає застосування сукупності критеріїв.

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритіший тип стратифікації, ніж інші, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда, його прилученням-неприлученням до ключових контролюючих позицій у суспільстві тощо.

Клас – угруповання людей на основі нерівного становища щодо основних соціальних ресурсів, які визначають їхні життєві шанси, соціальні претензії та соціальні можливості спільно діяти.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи.

Вищий клас. До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

Середній клас. Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному. Його ідентифікують за різними критеріями, в яких домінують такі сутнісні ознаки:

1. Сукупність соціальних груп, що займають проміжну позицію між верхами і низами суспільства, виконуючи внаслідок цього функцію соціального медіатора (посередника).
2. Порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності. Висока якість життя, впевненість у майбутньому зумовлюють його зацікавленість у збереженні соціального порядку, внаслідок чого він є соціальним стабілізатором суспільства.
3. Елемент соціальної структури, що зосереджує у своїх рядах кваліфікованіші, найдіяльніші кадри суспільства. Професійний склад його охоплює наукових і інженерно-технічних працівників, управлінський, адміністративний персонал, що не обіймає високих посад, інтелектуалів, які працюють за наймом, працівників сфери обслуговування, дрібних власників, фермерів, робітників високої кваліфікації. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 відсотків. Завдяки переліченим якостям та високому соціальному престижеві середній клас виконує функцію агента технологічного і соціально-економічного прогресу.
4. Більшість населення високорозвинутих західних країн, що є основним носієм суспільних інтересів, національної культури, тобто властивих відповідним суспільствам цінностей, норм. Поширюючи зразки власної культури на вищі і нижчі верстви, середній клас виступає культурним інтегратором суспільства.

Нижчий клас. До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані «сині комірці»).

Однак за всієї значущості класова система – один з виявів соціальної стратифікації. При цьому класова і стратифікаційна моделі соціальної структури не заперечують одна одну, а навпаки – сприяють побудові моделі соціальної

структури. Розгляд соціальної структури в контексті стратифікації дає змогу описати механізми і способи формування конкретної ієрархії в суспільстві. Це особливо важливо при дослідженні перехідних періодів у розвитку суспільства, коли змінюються механізми соціальної диференціації.

Проблеми соціальної мобільності. Міграція населення.

Поняття *соціальної мобільності* увів в соціологічний обіг П. Сорокіним у 1927 р. З того часу його активно використовують у соціологічних дослідженнях нерівності і буквально означає переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії, яка визначається зазвичай з точки зору широких професійних і соціально-класових категорій. Ступінь соціальної мобільності часто використовується як показник рівня відкритості, рухомості суспільства і, навпаки, його консервативності, замкнутості. Відомо, що у станово-кастовому суспільстві соціальна мобільність майже відсутня, наприклад, у феодальному суспільстві кріпосний селянин не міг вільно змінити свій статус. У суспільстві буржуазно-демократичному соціальна мобільність проявляється особливо яскраво, даючи людині можливість переміщатися з однієї верстви чи страти в іншу. За часів СРСР соціальна мобільність найчастіше проявлялася в можливості перейти з лав робітників і селян до класу інтелігенції або управлінців, починаючи з майстра і закінчуючи найвищими державними і партійними чиновниками. В цілому можна стверджувати, що в суспільстві торгово-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначається лише родовими ознаками, а багато в чому залежить від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових якостей. Саме наявність або відсутність таких здібностей і якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. Адже верстви ці, маючи свої якісні і кількісні характеристики, не відділені одна від одної непрохідною стіною (як це має місце в кастовому або становому устрої суспільства), а скоріше мають розмиті кордони, вони нібито разом дифузно проникають одна в одну, що і визначає можливість цього руху людей (або окремих соціальних груп і спільностей).

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Горизонтальні соціальні переміщення проходять в рамках груп, що утворюються на підставі номінальних параметрів, наприклад, переїзд з одного місця проживання на інше, чи перехід працівника на іншу роботу без просування по кар'єрній драбині. Вони самі по собі не означають «соціального росту» індивіда, хоча за певних обставин можуть прискорювати або уповільнювати його. *Вертикальні соціальні переміщення* передбачають перехід індивіда з нижчої страти у вищу чи навпаки.

В сучасному відкритому суспільстві оптимальним засобом для стратифікаційної мобільності, «соціальним ліфтом» вважається *освіта*. Набувши вищого рівня освіти, працівник підвищує і свою фахову кваліфікацію, може виконувати більш складну та відповідальну роботу, і це дає йому підстави для одержання вищої винагороди за вкладену працю, допускає до прийняття владних управлінських рішень, створює можливості для користування певними привілеями.

До речі, відомий промисловець А. Нобель, вважаючи неморальним передачу у спадок великих багатств, заповів свої кошти фонду, що виплачує найпрестижніші у науковому світі премії тим, хто своєю працею прискорює прогрес науки, а отже і людства в цілому і на цій підставі заслуговує бути зачисленим до суспільної еліти, користуватися не лише повагою, але й більшими матеріальними ресурсами.

Відкрите суспільство передбачає високий рівень соціальної мобільності, тобто можливість горизонтальних та вертикальних соціальних переміщень. Водночас воно є плюралістичним і терпимо ставиться до різних форм самореалізації особистості, допускає різний рівень лояльності до самого себе. А це можна розглядати як одну з передумов виділення в ньому ще однієї стратифікаційної групи – *маргіналів*. Термін походить від латинського – скраю, збоку. Ним позначають «нетипових» представників своєї соціальної спільноти, які, як правило, формують власне соціальне середовище, створюють свою субкультуру, дистанціюються від своєї соціальної верстви.

Категорією "*маргіналії*" ряд соціологів також позначає і людей, які в силу різних обставин втратили, чи добровільно відмовились від зв'язків не лише з тією стратою, з якої вони вийшли, але й з суспільством в цілому. Це – *декласовані елементи, люмпен – пролетаріат*. Наявність обмеженої кількості таких людей різні дослідники пояснюють по-своєму, трактуючи це як наслідок соціальної конкуренції (аутсайтери, що «зійшли з дистанції»), або як *«природне зло»*, що з'являється в суспільстві само собою, наприклад, особливостей психологічного складу індивідів і яке необхідно контролювати та обмежувати.

Особливо масово серед цих людей розповсюджуються небезпечні для суспільства форми поведінки, якщо вони поповнюються індивідами, котрих суспільство «виштовхує» з себе (безробітні) і не може налагодити з ними необхідних взаємоприйнятних контактів, системи соціального захисту та соціальної реабілітації.

Отже **соціальна мобільність** надзвичайно важлива характеристика суспільства. За його критеріями можна порівнювати різні типи суспільства з погляду динамічності чи задубілості його соціальних структур, вводити поняття відкритого чи закритого суспільства, демократичного або тоталітарного режиму і т. д. Наслідки соціальної мобільності (позитивні, негативні) відбиваються і на індивідах, і на суспільстві в цілому. Просування вверх тісно зв'язане з політичним розвитком, інтелектуальним, науковим прогресом, формуванням нових цінностей і соціальних рухів. Рух вниз веде до вивільнення вищих верств від малокорисних елементів. Найважливіше те, що посилена мобільність сприяє дестабілізації суспільства за всіма його параметрами. Інший можливий результат – витіснення найбільш здібних членів суспільства з процесу мобільності або ж за межі даного суспільства як такого, що неминуче віддзеркалюється негативно і на долі самого суспільства. Від тієї чи іншої реакції суспільства на наслідки мобільності залежить можливість або неможливість подолання нестабільності, яку вона викликає.

Отже, узагальнюючим поняттям для наукового визначення і розуміння відносин між людьми з приводу розподілу влади, власності, престижу, присвоєння всіх видів ресурсів є "*соціальна стратифікація*". Соціальні відмінності стають соціальною стратифікацією, коли групи людей вишукуються ієрархічно впродовж шкали нерівності, яка виражається в різниці доходів, освіти, влади, престижу, віку, етнічної приналежності або за допомогою якоїсь іншої ознаки. В сучасних високорозвинутих суспільствах існує багато стратифікаційних критеріїв, за якими можна ділити будь-яке суспільство.

Висновок: Суспільство є буденним поняттям зміст якого більшість людей ніколи і не намагається сформулювати. Суспільство оточує нас постійно.

Отже суспільство:

- Суспільство – це люди (тобто це не одна людина);
- Ці люди чимось об'єднанні, що дає змогу відрізнити “наших” від “не-наших”;
- Для людини суспільство є необхідним і вигідним.

Суспільство уявляють:

- як якась *організоване ціле*, правила якого краще не порушувати, якщо хочеш в ньому залишитися;
- як *якась сила*, протистояння якій може мати наслідком покарання;
- як *природна атмосфера*, яку не обирають, але мають в ній дихати.

Суспільство – є найзагальнішою системою взаємозв'язків і взаємовідносин між людьми, соціальними групами, спільнотами та соціальними інститутами. Це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність один від одного і яка склалася історично.

Лекція № 3

Тема: «Особистість у системі соціальних відносин»

ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТТЯ

Вид заняття: Лекція

Тема : Особистість у системі соціальних відносин

Навчальна група (курс)

Час:

Місце проведення: ауд.

Навчальна та виховна мета:

1. Розглянути суть предмету соціології особистості, соціальному статусі і соціальній ролі особистості, особливу увагу зосередити на типах і соціалізації особистості.
2. Дати аналіз концепціям вітчизняної соціології як науки.
3. Сформувати у студентів розуміння предмету соціології, сприяти формуванню активної життєвої позиції.

Навчальна література:

Основна:

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Додаткова:

6. Нестуля О.О., Нестуля С.І, Соціологія. Практикум. Модульний варіант: Навч. посіб. – К.2010
7. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000.

План проведення заняття

1. Вступ
 - 1.1. Організаційний момент. Прийом навчальної групи.
 - 1.2. Зв'язок з матеріалами заняття, що вивчалось раніше.
 - 1.3. Актуалізація теми
 2. Основна частина
 - Питання 1. Соціальна природа людини.
Сутність поняття «особистість» з точки зору різних наук.
 - Питання 2. Соціальні статуси і соціальні ролі особистості.
 - Питання 3. Типологія особистостей.
 - Питання 4. Соціалізація особистості: сутність поняття, механізм, моделі соціалізації.
Адаптація і інтеріоризація.
 3. Заключна частина
 - Підведення [підсумків](#)
 - Відповіді на запитання
 - Завдання на самостійну підготовку:
 1. Поясніть власну думку щодо акцентування деякими соціологами уваги на відмінностях соціалізації в дитинстві й у зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих – це серія очікуваних і несподіваних криз, які потрібно перебороти.
 2. Поясніть сутність адаптація і інтеріоризації в Україні.
 4. Домашнє завдання: Підготуватися до семінарського заняття по темі: Особистість в системі соціальних відносин.
- Перевірка наявності студентів та готовність їх до заняття.
- Озвучую тему заняття та пов'язую його з попередніми заняттями. Оголошую тему, мету заняття та навчальні питання.
- Оголошую порядок проведення заняття.
Даю під запис за необхідністю визначений матеріал.
За необхідності наводжу приклади з практики.
- Короткий висновок після питання.
- Визначаю позитивні сторони заняття та загальні недоліки.
- Відповідаю на запитання студентів
- Видаю завдання на самостійну підготовку
- Оголошую тему, час і місце проведення заняття
- Скласти конспект самопідготовки.

План

1. Соціальна природа людини.

Сутність поняття «особистість» з точки зору різних наук.

2. Соціальні статуси і соціальні ролі особистості.

3. Типологія особистостей.

4. Соціалізація особистості: сутність поняття, механізм, моделі соціалізації. Адаптація і інтеріоризація.

Ключові слова: девіантна поведінка, девіація, індивід, індивідуальність, культурна сфера суспільства, людина, освіта, особистість, соціалізація, соціальні норми, структура особистості; адаптація і інтеріоризація.

1. Соціальна природа людини. Сутність поняття «особистість» з точки зору різних наук

На побутовому рівні поняття «людина» і «особистість» ототожнюють, хоча різниця між ними очевидна. *Людина* – це біологічний вид, а *особистість* – продукт свідомої соціалізації: Не всі люди є особистостями: так, дитина ще не є нею, психічно хворі люди, алкоголіки, наркомани, які не контролюють свою поведінку, – вже не особистості.

Порівняємо трактовку цього терміну різними науками. У *психології* важливою ознакою особистості є наявність самосвідомості (свідомості, зверненої до себе). Близьким за змістом поняттям є рефлексія (вивчення і усвідомлення чогось за допомогою порівняння і аналізу). Будь-яка відповідь на запитання «Чому?» свідчить про рефлексію людини, що є показником її психологічного розвитку. Існує безліч людей які не задають собі це запитання, а діють стереотипно, згідно з навичками і вміннями.

Особистість у *філософії* – більш складне утворення. Перш за все – це прояв здатності приймати рішення і нести за них відповідальність. Чим складніше ситуація, що вимагає самостійних дій людини, тим у більшому ступені розкривається її особистісна сутність. Така людина має розвинутий світогляд, вона критична і самокритична – не сприймає на віру будь-яку пропагандистську інформацію, не оперує штапованими висловлюваннями, а формує власну систему поглядів, вимогливо ставиться до себе.

Особистість має здібності і схильність до творчості, що свідчить про міру її освіченості. Зі ступенем душевного і духовного розвитку людини тісно пов'язане поняття інтелігентності. Його зміст можна коротко розкрити так: здатність жити своїми думками і чужими почуттями.

В *історичній науці* особистістю вважаються тільки видатні діячі, чії заслуги є очевидними для оточуючих, причому досягнення можуть оцінюватись у масштабі країни чи окремого села. Ті ж, хто не залишив помітного сліду в історії, іменуються «народ», «населення».

У соціології на перший план виходять не індивідуальні, суб'єктивні якості людини, а об'єктивний зміст її діяльності.

Особистість у соціології – певна соціальна якість людини, що визначає її зв'язки з іншими людьми у даний час.

Соціальна якість – це здатність займатись соціально значущою діяльністю, навіть антисуспільною, такою, як злочин. Для будь-якої цілеспрямованої діяльності потрібне активне мислення, тому можна стверджувати, що, з точки зору соціології, особистостями не вважаються люди з порушеними або ще не розвиненими свідомістю і самосвідомістю, не здатні виконувати соціальні ролі – психічно хворі, алкоголіки і наркомани (останньої стадії), діти і т. ін.

Таким чином, особистість починає проявлятися у першій соціальній ролі, а в основному формується у процесі власної трудової діяльності.

Соціологічна трактовка особистості конкретизується в поняттях соціального статусу і соціальної ролі.

2. Соціальні статуси і соціальні ролі особистості

Поведінка людини в суспільстві, її взаємодія з іншими визначається соціальними нормами: моральними, правовими, політичними, релігійними і т. ін. Вони є загальними для всіх і зумовлюють появу диференційованих прав і обов'язків людей, що визначають їх місце в соціальній структурі, тобто *статус*.

У реальному житті особистість має не один, а декілька статусів (вдома, на роботі, у колі друзів вони різні).

Американський соціолог Р. Мертон назвав це явище *статусним набором*. У мінливих соціальних умовах домінуючим виявляється то один, то інший з них. *Головним* називається найбільш характерний для даного індивіда статус, за яким його виділяють оточуючі.

Існує два різновиди статусів: особистісний і соціальний. *Особистісний статус* – це становище, яке людина займає у малій, або первинній, групі. Воно формується під впливом оцінок індивідуальних якостей людини членами групи.

Соціальний статус – відображає становище, яке людина займає об'єктивно у соціальній структурі суспільства або як представник великої соціальної групи.

Якщо особистісний статус має більше значення у колі знайомих людей, то соціальний – у колі незнайомих.

Соціальний статус – це положення людини у суспільстві, встановлене через систему прав, обов'язків, привілеїв і свобод.

В залежності від того, одержує людина статусну позицію завдяки наслідуваним ознакам чи власним зусиллям, виділяють два види соціальних статусів: приписаний і досягнутий.

Приписаний статус – це об'єктивно задане положення людини у суспільстві, для досягнення якого їй не потрібно прикладати зусиль. Він визначається статтю, віком, соціальним походженням, положенням батьків і т. ін.

Досягнутий статус – це положення людини у суспільстві, яке залежить від її здібностей і особистих зусиль.

Принц, підліток, жінка – статус приписаний; депутат, директор, чемпіон світу – досягнутий.

Кожен з нас одночасно є членом декількох малих і великих груп, тому володіє набором соціальних і особистісних статусів, які можуть не співпадати. Тоді права і обов'язки, зумовлені різними статусами, вступають між собою в протиріччя (народний депутат і представник олігархії, чиновник і корупціонер і т. ін.).

Статус може розглядатись як місце в ієрархії, тоді він називається *рангом* (високим, середнім чи низьким).

Виділимо основні характеристики соціального статусу:

- соціальний статус є в кожній людині;
- протягом життя соціальний статус людини змінюється (у зв'язку з одержанням освіти, просуванням по службі, одруженням і т. ін.);
- в кожному суспільстві існує ієрархія соціальних статусів;
- ієрархія статусів і система просування по ній складають систему соціальної диференціації;
- у кожній конкретній державі система диференціації може бути стабільною (стійкою) чи рухливою (хиткою);
- держави зі стійкою системою диференціації називаються традиційними, у них процедура придбання соціального статусу добре відома, зрозуміла, визнана більшістю громадян;
- держави з хиткою системою соціальної диференціації називаються динамічними, у них процедура придбання соціального статусу не відпрацьована, ясно не визначена і, отже, не завжди зрозуміла громадянам;
- соціальний статус супроводжує складна система символів (корона, ковбойський джинсовий одяг, марка автомобіля, тип житла...), тому велика кількість людей прагне ілюзорно підвищити свій соціальний статус, здобуваючи речі-символи;
- соціальний статус тісно пов'язаний з самооцінкою особистості, яка зазвичай прагне не тільки зберегти своє суспільне становище, але й приховати від інших вчинки, що не відповідають – статусу

В реальному житті соціальний статус проявляється в різних ролях, які виконує в процесі взаємодії з оточуючими особистістю (член сім'ї, учасник трудового чи навчального процесу, покупець, пасажир, глядач, член партії).

Соціальна роль – це розроблена суспільством програма дій людини в певних обставинах.

Якщо статус вказує на місце в соціальній структурі, то роль – на спосіб поведінки.

В межах теорії соціальних ролей існує два підходи: перший, обґрунтований представником *символічного інтеракціонізму* **Дж. Мідом**, другий, – представником *функціоналізму* **Р. Лінтоном** (1936 р. нар.).

Дж. Мід вважав ролі результатом взаємодії індивідів, очікуваною поведінкою. Р. Лінтон – динамічною стороною соціального статусу, його функцією, пов'язаною з набором норм, у відповідності з якими індивід повинен вести себе.

Раніше вже йшла мова про статусний набір. Р. Мертон ввів в соціологію ще один термін – «рольовий набір», який означає сукупність ролей, асоційованих з одним статусом індивіда.

Соціальні ролі відрізняються одна від одної переліком ознак:

- емоційністю (суддя – актор);
- способом поведінки;
- масштабом (сім'я – підприємство);
- формалізацією (дипломатичний прийом – дискотека);
- мотивацією.

Виділимо основні характеристики соціальної ролі:

- соціальна роль не існує поза системою суспільних відносин (не буває керівника без підлеглих, актора без глядачів і т. п.);
- кожна роль зумовлює певний набір правил поведінки, який виробляє суспільство. Ця зовнішня заданість називається «рольовим очікуванням»;
- рольові очікування можуть бути більш чи менш жорсткими, зафіксованими звичаєм чи традицією; можуть усвідомлюватись людиною чи ні, але оточуючі завжди контролювали і будуть контролювати чіткість і точність дотримання правил поведінки; вони є сильним внутрішнім мотивом, який допомагає людині переборювати труднощі і досягати мети;
- соціальна роль виступає одночасно і засобом, і метою самовираження.

Існує два різновиди соціальних ролей: *конвенціональні* і *міжособистісні*.

Перші включають стандартизовані права і обов'язки, що забезпечують шаблонну поведінку; другі означають конкретну реалізацію стандартизованих прав і обов'язків людиною, що має певні здібності і специфічні риси.

Міжсоціальними ролями особистості часто виникає неузгодженість: одна роль вступає в протиріччя з іншою – тоді виникають рольові конфлікти.

Рольовий конфлікт – це зіткнення цінностей, що лежать в основі мотивів ролі. Виходом з рольового конфлікту може бути надання переваг якомусь одному мотиву.

Тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість соціальних ролей і соціальних статусів можна виразити в таких положеннях:

- кожна людина має свій соціальний статус, який обслуговується набором соціальних ролей;
- різноманіття ролей породжує рольові конфлікти, що проявляються як боротьба мотивів діяльності;
- перемагає той мотив, який виявляється вагомішим у даний момент часу;
- кожна особистість вибудовує піраміду своїх переваг (мотивів), але має обмежену свободу вибору черговості реалізації тих чи інших мотивів, бо постійно відчуває своєрідний соціальний тиск;
- статуси і ролі утворюють механізм, функціонування якого дозволяє окремій людині стати часткою суспільства, виразником його культури, носієм його властивостей.

Становлення особистості

Становлення особистості відбувається у процесі засвоєння нею досвіду і ціннісних орієнтацій суспільства. Людина вчиться виконувати особливі соціальні ролі, що мають яскраво виражений культурний контекст. Можна стверджувати, що становлення особистості – це підсумок взаємодії людини і суспільства. Наведемо *п'ять основних граней особистості*.

1. *Тілесне, або фізичне, «Я»*. Цілісне сприйняття власного «Я» неможливе без цієї грані, вона здобуває особливе значення у підлітковому віці, коли всі інші грані ще відстають у своєму розвитку.
2. *Соціально-рольове «Я»*. Виражається у відчутті себе носієм тих чи інших ролевих функцій. Домінування цієї грані особливо характерне для бюрократично-чиновницького апарату.
3. *Психологічне «Я»*, Включає сприйняття власних рис, мотивів, потреб, інтересів, установок, здібностей і відповідає на питання «який Я?».
4. *Екзистенціальне «Я»*. Виражається у відчутті себе суб'єктом діяльності (джерелом активності) чи, навпаки, об'єктом дії (пасивним елементом). У цьому «Я» відбиваються індивідуальні особливості вищого екзистенціального рівня, що стосуються загальних принципів відносин особистості з навколишнім світом. Екзистенціальне «Я» може проявлятися як переживання своєї свободи чи несвободи.
5. *Самовідношення особистості*. Найбільш простим проявом самовідношення є загальна позитивна чи негативна самооцінка. Основними характеристиками самовідношення виступають самоповага і самосприйняття.

Самоповага – це відношення до себе, яке базується на сприйнятті оточуючими реальних достоїнств чи недоліків особистості.

Самосприйняття – це відношення до себе, яке базується на безпосередньому емоційному, далекому від реальності, сприйнятті самого себе. Крім того, важливими характеристиками самовідношення є ступінь його цілісності, інтегрованості, а також автономності, незалежності від зовнішніх оцінок.

3. Типологія особистостей

Названі п'ять граней характеризують кожну особистість, але ступінь їх прояву різна. Аналіз основних якостей дозволив вченим виділити два великі соціальні типи: «діячі» і «мислителі». «Діячі» – це особистості, для яких головним у житті є активна дія, зміна світу, інших людей, самих себе. «Мислителі» – це люди, які, за висловом Піфагора, приходять у світ не для того, щоб змагатися і вимагати, а для того, щоб дивитися і міркувати. Це емоційні люди, які гостро відчувають, як «тріщина світу» (Г. Гейне) проходить через їх серця. Гуманісти і подвижники, вони розуміють душевний стан інших людей, здатні полегшити чужі страждання.

У східних і західних культурах також виділилися основні типи особистостей. У європейських моделях людина сприймається як єдина цілісність, а у східних (японських) – характерне виділення декількох «кіл обов'язків»: стосовно імператора, батьків, друзів, самого себе і т. ін.

Нарешті, існуючі світові релігії створили свій нормативний ідеал особистості, який відбиває сутність і догматичний стрижень кожної релігії. Так, християнський ідеал особистості у своїй основі має любов до Бога і ближніх, що нерозривно пов'язані; у ісламській моделі особистості – суворе і безумовне виконання волі

Аллаха; у буддійській моделі головним є усвідомлення чотирьох «шляхетних» істин і готовність йти «восьмеричною» дорогою досягнення просвітлення. Таким чином, в рамках трьох світових релігій можна виділити різні типи особистостей і визначити напрямки їх удосконалення. Зрозуміло, цим не обмежується весь діапазон типологій, класифікації можна продовжувати згідно з іншими ознаками. Очевидно, що більшість людей поєднує у собі риси різних типів особистостей, хоча основна тенденція все ж зберігається.

Розвиток особистості знаходиться у тісному взаємозв'язку з суспільним устроєм, рівнем демократизації, місцем і роллю окремого індивіда у державі. Все різноманіття життя складно привести до суворої форми типологій і класифікацій, однак спробуємо умовно виділити *п'ять рівнів розвитку особистості*.

I рівень – «примітивна людина». Особистість як така ще не сформувалася. Свідомість і самосвідомість на цьому рівні примітивні, людина відчуває себе «гвинтиком» якогось складного механізму, свої функції виконує тільки під тиском і суворим контролем, здатна реагувати тільки на матеріальні стимули.

II рівень – «однозначна особистість». Така людина не здатна зрозуміти всю складність і взаємозумовленість оточуючої дійсності, підтекст сказаного, прихований зміст того, що сталося, її судження зайве категоричні, ґрунтуються на критеріях «біле—чорне», «добро—зло», «правда—брехня», «друг—ворог».

III рівень – «здоровий глузд». На цьому рівні людина здатна сприймати навколишню дійсність у всім її різноманітті і складності, розуміти підтекст, символіку. Однак творчі можливості її обмежені. Це пояснюється тим, що їй складно відірватися від дійсності, погодитися з ідеями, що радикально відрізняються від загальноприйнятих, визнати генія з його парадоксальними поглядами.

IV рівень – «обдарована особистість». Це, безумовно, талановита людина з високим творчим потенціалом, нестандартним мисленням. Вона ініціативна, самостійна, відповідальна і ризикована.

V рівень – «геній». Це парадоксальна особистість, незрозуміла багатьом, її майже неможливо характеризувати з точки зору здорового глузду. Природа далеко не всіх наділяє такими здібностями, а реалізувати їх і стати геніями можуть тільки одиниці.

Дана класифікація, як і раніше наведені типології, умовна (вона базується на деяких теоретичних дослідженнях у даній області, практичному досвіді) і не може претендувати на винятковість. Вивчаючи проблему особистості, варто пам'ятати, що природні задатки можна розвинути, а можна і втратити. Також важливо знати, що вибір особистісного шляху, поля діяльності – результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість немислима поза феномена волі, за словами Г. Гегеля, природа людини є «свобода, вільна духовність».

1. Соціалізація особистості: сутність поняття, механізм, моделі соціалізації.

Адаптація і інтеріоризація.

Процес входження людини у суспільство, включення її в соціальні зв'язки, інтеграція в різні типи соціальних спільностей називається «соціалізацією». У ході соціалізації людина здобуває знання, уміння, навички, формується її характер, визначається система життєвих цінностей, установок, норм і правил поведінки,

виявляються інтереси, і в результаті цього вона стає дієздатним учасником суспільних відносин.

Аналізом проблем соціалізації займалися вітчизняні і закордонні вчені. Елементи відповідної концепції вже містилися в працях французького соціолога **Г. Тарда** (1843–1904), який стверджував, що в основі людських взаємин лежить принцип наслідування, а відносини «вчитель—учень» можна вважати типовими соціальними відносинами. Розгорнуте пояснення соціалізації дав у своїй теорії сучасний американський вчений **Т. Парсонс**. Він показав, як індивід засвоює загальноприйняті норми у процесі спілкування зі «значущими іншими», і як органи соціалізації виконують функцію відтворення соціальної структури.

Соціалізацію не можна розуміти спрощено – як однобічний процес впливу соціального середовища на людину, що займає пасивну позицію. У дійсності особистість зіштовхується з великою кількістю зовнішніх і внутрішніх факторів, що умовно можна розділити на три категорії:

- сукупність ролей і статусів, які може мати людина;
- наявні соціальні інститути і спільності, у межах яких особистість може себе реалізувати;
- система знань, умінь, навичок, життєвих установок, норми і правила поведінки, якості самої особистості, необхідні для виконання соціальних ролей і підтвердження соціального статусу.

Існування третьої категорії факторів дозволяє особистості вибірково ставитися до впливу соціального середовища, відкидаючи неприйнятні та сприймаючи необхідні фактори.

Процес об'єднання зовнішніх факторів, що характеризують умови соціального середовища, з факторами особистісними називається «*механізмом соціалізації*». Функціонування цього механізму забезпечує побудову однієї з двох можливих моделей соціалізації: моделі підпорядкування і моделі інтересу. Принципова їх відмінність полягає у різних мотиваторах соціалізації. У першому випадку – це суспільна необхідність, у другому – власний інтерес конкретної особистості.

Модель підпорядкування функціонує в суспільствах чи спільнотах з досить високим ступенем регламентації діяльності. Вона включає три основні елементи: *добір, розпорядження, контроль*. Перший з названих елементів означає, що суспільство здійснює суворий добір претендентів на ту чи іншу соціальну роль на підставі принципу відповідності наявних знань, умінь, навичок і якостей особистості певним вимогам. Другий елемент означає, що соціальне середовище визначає виконавцям ролей норми і правила поведінки відповідно до стереотипів. На цьому етапі відбувається вироблення стійких переконань, позицій, світогляду. І нарешті третій елемент означає організацію зворотного зв'язку у моделі, тобто суспільство не тільки впливає на індивіда, але і контролює, як виконується обрана ним соціальна роль, чи відповідає вона наявним нормам.

Модель інтересу характерна для ліберально-демократичних суспільств. Вона прямо протилежна попередній за своєю сутністю, тому що припускає переключення відповідальності за процес соціалізації з соціальних інститутів на конкретну особистість. Але за формою модель інтересу тотожна моделі підпорядкування – у ній також виділяються три основні елементи: *вибір, аналіз і самоконтроль*. Перший

елемент означає усвідомлений вибір особистістю для себе соціальних ролей на основі врахування наявних інтересів, потреб, здібностей, бажань, знань, умінь і навичок. Другий елемент означає, що особистість самостійно оцінює вимоги зовнішнього середовища і починає активно опановувати необхідними знаннями, розвивати потрібні якості. Третій елемент, як і в попередній моделі, забезпечує зворотний зв'язок – індивід за допомогою самоконтролю визначає ефективність виконання соціальних ролей і рівень вдовolenня особистих потреб і інтересів.

Очевидно, що модель інтересу більш прогресивна, і отже, більш прийнятна у порівнянні з моделлю підпорядкування, однак перехід від однієї моделі до іншої може бути здійснено тільки тоді, коли у суспільстві буде створено відповідні умови:

- керівники всіх рівнів і сфер громадського життя захочуть відмовитися від свого «законного» права диктувати і контролювати;
- кожен індивід усвідомить свій власний інтерес і візьме на себе відповідальність за свою долю і долю держави.

Як показують дослідження, процес соціалізації особистості проходить у два етапи: соціальна адаптація і інтеріоризація.

«Соціальна адаптація» – це вид взаємодії особистості з соціальним середовищем, у ході якого відбувається узгодження вимог і очікувань обох сторін. Адаптація означає пристосування індивіда до різних функцій, соціальних норм, до спільнот, груп, інститутів, до умов функціонування різних сфер суспільства. Особливо важко здійснюється адаптація у перехідні періоди, коли у людей середнього і старшого віку, що складають основну частину населення будь-якої країни, уявлення залишаються орієнтованими на систему ролей і статусів суспільних відносин, що минули. В силу інерційності ціннісних орієнтацій цим людям складніше, ніж молоді, вписатися у нові соціальні умови. Адаптація – обов'язковий етап включення людини у систему суспільних відносин. Однак вона не забезпечує всієї повноти й ефективності участі індивіда у соціальному житті. Тому наступним етапом соціалізації є інтеріоризація. Це поняття у науковий обіг ввели психологи **П. Жане, Ж. Шаже, А. Віллон.**

«Інтеріоризація» – процес формування внутрішньої структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм, цінностей і інших компонентів соціального середовища у ході соціальної діяльності. Це процес переводу зовнішнього середовища у внутрішнє «Я», у результаті якого формується неповторна особистість зі своїм духовним світом і специфічною соціальною активністю. Характер переводу зумовлено структурою кожної конкретної особистості, сформованої попереднім досвідом. Особистість не поглинається соціальним середовищем, а взаємодіє з ним як самостійна одиниця. Отже, на першому етапі соціалізації відбувається пристосування особистості до соціального середовища, на другому – зміна поведінки в разі потреби.

Вивчення проблеми «особистість» збагачує і розширює уявлення про людину, її минуле, сьогодення і майбутнє. Ці знання також дозволяють правильно розуміти устрій усього суспільства як феномена, породженого в результаті людської діяльності.

Якщо говорити про специфіку процесів, що протікають в суспільстві на рубежі ХХ–ХХІ століть, важливо пам'ятати, що світ вступив в епоху бурхливого розвитку цивілізації, тому багато традиційних форм людського буття потребують корекції.

Брати на себе вантаж особистих і суспільних проблем – єдиний шлях виживання і подальшого вдосконалення індивіда. Цей шлях передбачає розвиток найвищого ступеня відповідальності, що сягає від вузького кола найближчого оточення до планетарних задач і проблем, а також формування наукового світогляду.

Етапи соціалізації: адаптація і інтеріоризація

Аналіз розглянутих вище моделей соціалізації показує, що всі вони тією чи іншою мірою визнають той факт, що процес соціалізації обмежується періодом досягнення дитиною дорослого віку. Так, на думку Н. Андресенкової, процес соціалізації завершується у віці 23–25 років, тобто з досягненням молодою людиною стадії зрілості. Саме цей період необхідний для стійкої інтеріоризації комплексу норм і ролей, для вироблення стійкої системи соціальних орієнтацій і установок. У залежності від віку індивіда, прихильники цього підходу виділяють три основних етапи соціалізації: 1) *первинна соціалізація* (дитини); 2) *маргінальна* (проміжна чи псевдостійка) *соціалізація* (підлітка); 3) *стійка* (концептуальна) *цілісна соціалізація* (перехід від юнацтва до зрілості (період від 17–18 до 23–25 років)).

Аналіз сукупності різних чинників на кожному з цих етапів дозволяє виділити "*критичні періоди*", особливо важливі для соціалізації індивідів. Для *первинної соціалізації* – це перші 2-3 роки і час вступу до школи. Для *маргінальної соціалізації* – перетворення дитини в підлітка і підлітка в юнака. Для *стійкої соціалізації* – початок самостійного життя і перехід від юнацтва до зрілості.

Обмеженість такого підходу пов'язана із двома аспектами проблеми. *По-перше*, це розуміння дитинства (а іноді і юнацтва, молодості в цілому) лише як підготовки до "справжнього" життя, що почнеться з досягненням дорослості. Такий підхід істотно спотворює зміст соціалізації, обмежує активність молодої людини, привчає бачити в сьогоденні тільки засіб досягнення чогось у майбутньому. При цьому сьогорішнє життя, виходячи з цього підходу, сприймається як щось вимушене, тимчасове, примусове. "Щоб випробувати повноту життя, – відзначає І. Кон, – треба, однак, не тільки вміти бачити в сьогорішній праці "завтрашню радість" (А. Макаренко), але і відчувати самоцінність кожного даного моменту діяльності, радість подолання труднощів, пізнання нового і т. д."

Другий аспект цієї проблеми обумовлений появою у вітчизняній науковій літературі поглядів, що переоцінюють вплив навчання і виховання на протікання процесу соціалізації. Від подвійності такого роду врятовані ті найбільш продуктивні моделі соціалізації, які можна об'єднати в рамках *концепції соціалізації дорослих, чи концепції безперервної соціалізації*.

Одним з тих, хто першим описав соціалізацію як процес, що триває протягом усього життя, був американський соціолог О. Брим-молодший. Відмінність соціалізації дорослих від соціалізації дітей, на його думку, полягає в тому, що соціалізація дорослих націлена на зміну поведінки в новій ситуації, тоді як у дітей

акцент робиться на формування ціннісних орієнтацій. Крім того, дорослі, спираючись на свій соціальний досвід, здатні оцінювати норми і сприймати їх критично, у той час як діти в змозі лише засвоювати їх. І, нарешті, соціалізація дорослих допомагає придбати необхідні навички (часто конкретного характеру), а соціалізація дітей пов'язана більшою мірою з мотивацією.

Характерно, що деякі соціологи акцентують увагу на відмінностях соціалізації в дитинстві й у зрілому віці. Вони вважають, що життя дорослих – це серія очікуваних і несподіваних криз, які потрібно перебороти. До таких критичних моментів у житті дорослих індивідів Д. Клаузен, наприклад, відносить вибір професії, "криза сорокалітніх" і ін. Подібну точку зору називають іноді в літературі *адаптивним підходом*, що, на наш погляд, не зовсім точно відповідає змісту терміна "адаптація". Оскільки мова йде про подолання стресів, що виникають у даних ситуаціях, то це свідчить скоріше про те, що адаптація не відбулася, що характеристика ситуації значно перевищила адаптивні можливості індивіда, і це призвело його до стресу.

Ближчим до нашого розуміння *адаптивної соціалізації* є еволюційний підхід, запропонований американським соціальним психологом Е. Еріксоном. Він вважає, що індивіду як у дитинстві, так і в зрілому віці доводиться долати складні, іноді критичні ситуації, що закономірно виникають на його життєвому шляху і носять специфічний характер на кожному етапі (стадії). Переборюючи ці критичні ситуації (а їх він виділяє вісім), індивід успішно збагачується новим соціальним досвідом і переходить до наступного стадії. У разі, якщо соціалізація на якій-небудь стадії не відбулася (тобто індивіду не вдалося подолати головну на цій стадії проблему) чи відбулася частково, це негативно позначається на наступних стадіях і соціалізації в цілому.

При цьому знання цих найважливіших проблем індивідів на різних вікових стадіях дозволяє більш конкретно і цілеспрямовано вести з ними виховну роботу, орієнтуючись на надання допомоги у вирішенні цих проблем. Зупинимось на викладі *еволюційної теорії соціалізації* (чи теорії стадій людського розвитку) докладніше, тому що в ній процес соціалізації розглядається досить системно.

I стадія – *дитячий період*. Основна проблема – довіра чи недовіра. Дитина на підставі визначеного рівня турботи і комфорту з перших днів довідується, якою мірою можна розраховувати на задоволення основних потреб: їжа, тепло, безпека. Про подолання кризи можна судити, коли малята не плачуть і не сердяться при відході з їх поля зору дорослих, які турбуються про них. При неповному вирішенні цієї проблеми залишки недовіри можуть позначитися на подальших стадіях.

II стадія – *вік від одного року до двох років*. Основна проблема – автономія або сором і сумнів. Ситуація ускладнюється збігом навантажень на дитину, пов'язаних, з одного боку, з початком відстоювання своїх прав і непокорю авторитету. А з іншого боку – батьки починають учити дитину контролювати роботу свого шлунку. Підвищені вимоги в другому напрямі можуть закріпити у свідомості почуття сорому і власної нікчемності, істотно підриваючи зусилля по самовизначенню і руху до автономії.

III стадія – *від трьох до п'яти років*. Основна проблема – ініціатива або почуття провини. Це період розвитку рухової активності, допитливості й уяви.

Усвідомлюються відмінності між хлопчиками і дівчатками, виявляється дух суперництва. Дитина визначає межі, до яких ініціатива в прояві нових здібностей може поширюватися. На цьому ґрунті можливі конфлікти, що при зайвій твердості з боку дорослих можуть залишити слід безініціативності на подальшому житті.

IV стадія – *молодший шкільний вік*. Основна проблема – стараність чи недбайливість. На цій стадії йде навчання індивідуальній і колективній роботі, формуються стосунки з вчителями й іншими дорослими, відбувається перша "примірка" дорослих ролей. На цьому тлі головним завданням є набуття впевненості в собі, у своїх здібностях, їх усвідомлення і розвиток. Невиконання (часткове чи повне) цього завдання позначається в прояві елементів недбайливості як на цій, так і на подальших стадіях.

V стадія – *підлітковий-юнацький вік*. Основна проблема – становлення індивідуальності (ідентифікація) або рольова дифузія (невизначеність у виборі ролей). Відомо, що це час появи активного статевого потягу, а значить і пошуку партнера в інтимній сфері. Разом з тим – це час пошуку свого місця в житті, вибору подальшого шляху (навчання, робота і т.п.). У цей період небезпечні як невдачі в одній зі сфер, так і переоцінка значущості якої-небудь з них. Перша невдача може негативно позначитися на виборі роботи, друзів, супутника життя, а також може призвести до стресу.

VI стадія – *молоді роки*. Основна проблема – інтимність чи самотність. Головні цілі на цьому етапі – залицяння, шлюб і інші види близькості. Якщо пошук ширих і довірчих стосунків з постійним партнером не увінчався успіхом чи ці стосунки призвели до розриву, то надалі це може проявитися у вигляді тимчасових, не завжди обґрунтованих, але завжди нестабільних інтимних зв'язків і незадоволеності цією сферою життя.

VII стадія – *середній вік*. Основна проблема – продуктивність (творча продуктивність) чи стагнація (творчий застій). Ця стадія пов'язана з реалізацією індивіда в двох основних ролях: працівника і батька. Причому відчуття творчої продуктивності приносить успіх в обох ролях, у той час як творчий застій може викликати невдачу навіть у який-небудь одній з них. На цьому етапі реалізується той потенціал, що індивід нагромадив протягом попередніх стадій соціалізації.

VIII стадія (заклучна) – *старість*. Основна проблема – умиротворення або розпач. На цьому етапі соціалізацію індивіда визначає підбиття підсумків власного життя й успішності всіх попередніх етапів. Умиротворена старість чи розпач, гіркий жаль щодо невикористаних можливостей – такі межі прояву цієї стадії.

Зрозуміло, представлена *концепція соціалізації* чи стадій розвитку особистості не позбавлена можливостей її подальшого вдосконалювання і навряд чи вичерпує собою всі прогресивні підходи в дослідженні процесу соціалізації. Однак безсумнівною її перевагою є, на наш погляд, відхід від розуміння дитинства як ще не дійсного життя до розуміння його як підготовки до майбутнього життя. У такому контексті соціалізація виглядає як поняття, придатне лише для дитячого віку, що не тільки знецінює роль дитинства в житті людини, але й істотно обмежує пізнавальні можливості категорії "соціалізація". Неправомірність такого підходу підтверджується самим життям. Так, докорінні

зміни у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, пов'язані з переходом до ринкових відносин, поставили перед необхідністю соціалізації (а точніше – ресоціалізації) практично все населення країни. І в людей літнього віку цей процес протікає найбільш болісно.

З подібних позицій В. Харчева обґрунтовує поширення процесу соціалізації на людей літнього віку. Дійсно, пенсійний статус людини визначається часто не його віковими рамками, а соціально-економічними чинниками, здібностями і можливостями людини продовжувати професійну й інші форми соціальної діяльності.

Отже, виділення етапів процесу соціалізації і центральних завдань кожного етапу дозволяє коригувати виховний вплив, орієнтуючись на вимір емпіричних ознак на кожному з етапів, визначати їхню вагу і значення, виявляти основні і додаткові чинники, форми і механізми їх впливу на становлення особистості.

Ідея соціалізації як суцільного процесу взаємодії індивіда з зовнішнім світом розвивається й в інших роботах. Так, Є. Рибалко в цій взаємодії активність дитини вбачає у "перетворенні дійсності у своїй уяві", особливо виділяючи при цьому роль пізнавального апарату дитини для її соціалізації. Плідною уявляється також спроба розглянути процес соціалізації з позицій впливу на співвідношення в людині соціального і біологічного. Виходячи з правильного припущення, що все біологічне в особистості більшою чи меншою мірою соціалізоване, а соціальне не може бути цілком відділене від біологічного, виділяється *чотири підструктури особистості*.

1. *Нижча, біологічно обумовлена підструктура*, в яку поряд з темпераментом входять вікові, статеві, а іноді й деякі препатологічні і навіть патологічні властивості психіки. Однак навіть цей рівень не вільний від впливу соціального.
2. *Психологічна підструктура*, що включає індивідуальність прояву пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуттів і волі. На цьому рівні соціальна обумовленість майже порівнюється з біологічною.
3. *Підструктура соціального досвіду*. Ця підструктура поєднує набуті індивідом у ході соціалізації знання, навички, уміння і звички. Питома вага соціального на цьому рівні значно перевищує біологічне. До того ж тут виявляються істотні відмінності між окремими особистостями в ступені соціалізації, що проявляються в рівні культури. Ця підструктура помітно впливає на ступінь соціалізації людини.
4. *Підструктура спрямованості особистості*. У цій, вищій підструктурі об'єднані потяги, бажання, інтереси, схильності, ідеали, індивідуальна "картина світу" і вища форма спрямованості – переконання. Будучи майже цілком соціально обумовленою, будучи найбільш істотною для особистості, вищим її рівнем, підструктура спрямованості визначає соціалізацію інших підструктур, а отже, і людини в цілому.

Як бачимо, у запропонованому підході закладаються основи для розгляду впливу процесу соціалізації на людину в цілому, в сукупності її біологічного, психічного і соціального рівнів. Такий підхід особливо цінний для розуміння

процесу соціалізації людей з відхиленнями не тільки соціального, але також біологічного і психічного рівнів.

Поняття "соціалізація" виникло в західній соціології наприкінці ХІХ ст. з метою визначення основного механізму взаємодії людини з іншими людьми, із суспільством в цілому. Таким механізмом вважалося соціальне наслідування, що регулювалося суспільством через систему освіти й виховання, сім'ю та громадську думку.

У процесі розвитку наук про людину сформувалася сукупність поглядів на соціалізацію, що охоплює такі ідеї: про нерозривний зв'язок з освітою та вихованням; про зв'язок соціалізації з адаптивними процесами; про соціальні контакти як одну із змістовних сторін соціалізації, про значення самосвідомості, соціальної орієнтації та розвитку мови для успішної соціалізації. У контексті цих ідей соціалізація розглядається як суцільний процес набуття людьми соціального досвіду та формування ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.

До сучасних моделей соціалізації належать: психоаналітична або "особистісного контролю" (З.Фрейд); "рольового тренінгу" (Т.Парсонс), "соціального навчання" (Цж. Доллард, Б.Скіннер та ін.), "міжособистісного спілкування" (Ч. Кулі, Дж. Мід та ін.), "когнітивна" (Ж. Піаже, А. Маслоу та ін.), "модель інкультурації" (Ф. Баос, В. Малиновський та ін.) та "еволюційна" (Е. Еріксон). Усі вони розглядають виховання як один із механізмів соціалізації.

Більшість моделей виходить із завершення соціалізації зі вступом індивіда в доросле життя. Проте ближчим до істини є розуміння соціалізації як такої, що триває протягом усього життя індивіда та відповідає його неперервному і невпинному вихованню.

Головною тенденцією в розвитку наукових уявлень про сутність соціалізації є перехід від однорівневого уявлення про неї як такої, що торкається лише "соціальних поверхів" людини, тобто особистості, до багаторівневого підходу, коли соціалізація охоплює також біологічний та психічний рівні людини.

Лекція № 4

Тема: «Конфлікт як прояв соціальних відносин»

1. ПЛАН ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТТЯ

Вид заняття: Лекція

Тема : Конфлікт як прояв соціальних відносин

Навчальна група (курс)

Час:

Місце проведення: ауд.

Навчальна та виховна мета:

1. Розглянути суть конфлікту, предмет соціології конфлікту, стадії його протікання, особливу увагу зосередити на питаннях попередження та розв'язання конфліктів.
2. Дати аналіз структури конфліктів , причин виникнення конфліктів,.
3. Сформуванати у студентів розуміння , сприяти формуванню активної,але безконфліктної життєвої позиції.

Навчальна література:

Основна:

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. Соціологія: Підручник / 3-те вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Додаткова:

6. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. – К., 2007.
7. Нестуля О.О., Нестуля С.І, Соціологія. Практикум. Модульний варіант: Навч. посіб. – К.2010
8. Павліченко П.П., Литвиненко Д.А. Соціологія. – К., 2000.

План проведення заняття

1. Вступ
 - 1.1. Організаційний момент. Прийом навчальної групи.
 - 1.2. Зв'язок з матеріалами заняття, що вивчалось раніше.
 - 1.3. Актуалізація теми
 - Основна частина
 2. Питання 1. Предмет і категорії соціології конфлікту.
Питання 2. Історія становлення соціології конфлікту.
Питання 3. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.
Питання 4. Попередження та розв'язання конфліктів.
Питання 5. Методологічні прийоми дослідження конфліктів.
 3. Заключна частина
Підведення [підсумків](#)
Відповіді на запитання
Завдання на самостійну підготовку:
 1. Чому медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів. Поясніть свою думку.
 2. Скласти правила безконфліктної поведінки.
 4. Домашнє завдання: Підготуватися до семінарського заняття по темі: Конфлікт як прояв соціальних відносин.
- Перевірка наявності студентів та готовність їх до заняття.
- Озвучую тему заняття та пов'язую його з попередніми заняттями. Оголошую тему, мету заняття та навчальні питання.
- Оголошую порядок проведення заняття.
Даю під запис за необхідністю визначений матеріал.
За необхідності наводжу приклади з практики.
- Короткий висновок після питання.
- Визначаю позитивні сторони заняття та загальні недоліки.
Відповідаю на запитання студентів
- Видаю завдання на самостійну підготовку
- Оголошую тему, час і місце проведення заняття
- Скласти конспект самопідготовки.

План

План лекції

1. Предмет і категорії соціології конфлікту.
2. Історія становлення соціології конфлікту.
3. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту.
4. Попередження та розв'язання конфліктів.
5. Методологічні прийоми дослідження конфліктів.

Ключові слова: соціологія конфлікту, гострота конфлікту, компроміс, консенсус, переговори, прогнозування конфліктів, попередження конфліктів, соціальний конфлікт, структура соціального конфлікту, суб'єкти конфлікту (конфліктанти), тривалість конфлікту, стадії розвитку конфлікту; медіатор.

1. Предмет і категорії соціології конфлікту

Конфлікт і пов'язана з ним проблематика є об'єктом багатьох гуманітарних дисциплін, серед яких наприкінці ХХ ст. поступово сформувалася окрема соціологічна теорія – соціологія конфлікту.

Соціологія конфлікту – галузь соціології, яка вивчає сутність, зумовленість, наслідки та управління конфліктом як соціальним явищем.

Науково-практичний інтерес соціології конфлікту зосереджений на таких проблемах:

- сутність конфлікту, з'ясування джерел природи та ступеня конфліктності суспільства;
- специфіка власне соціологічного підходу до аналізу конфліктів;
- мотивація конфлікту;
- взаємозв'язок конфліктів на макро- та мікрорівнях;
- управління конфліктами.

Соціологія конфлікту найчастіше послуговується такими категоріями, як «конфлікт», «соціальний конфлікт», «гострота конфлікту», «тривалість конфлікту», «конфліктанти», «межі конфлікту». Найуживанішою є категорія «конфлікт». Він є складною взаємодією, спрямованою на розвиток і вирішення протиріч, суперечностей, які неможливо вирішити без зміни чинників цієї взаємодії. Найчастіше конфлікт виявляє себе в соціальному середовищі, постаючи як соціальний конфлікт.

Соціальний конфлікт – зіткнення інтересів двох чи більшої кількості індивідів, соціальних груп.

За своєю природою конфлікт є соціальним явищем, породженим особливостями суспільного життя, соціальних систем, зіткненням, протиборством суб'єктів соціуму. Стан конфлікту – далеко нерідкісне явище.

Тією чи іншою мірою, в той чи інший час він властивий кожному соціальному суб'єкту на певних фазах його розвитку. З огляду на це, конфлікт часто розглядають як привід для розв'язання суперечностей. Це стимулювало увагу науковців до проблеми прогнозування та управління конфліктом, наслідки

яких здебільшого відчутно залежать від гостроти зіткнення учасників конфліктної взаємодії. *Гострота конфлікту* – ступінь зіткнення інтересів, глибина суперечностей учасників конфліктної взаємодії. Як правило, цю гостроту засвідчує рівень інтенсивності конфліктних дій, що ставить у пряму залежність можливість вирішення конфлікту. Гострота конфлікту дає підстави спрогнозувати час, який потрібно буде затратити на подолання конфліктної ситуації, тобто спрогнозувати тривалість конфлікту. *Тривалість конфлікту* – часові виміри існування конфлікту. Відповідно конфлікт може бути коротко-, середньо- та довготривалим, що залежить від цілей протидіючих сторін, гостроти проблеми, соціальної культури, ресурсів управління конфліктом.

Особливості конфліктної ситуації, можливості розв'язання її багато в чому залежать від інтересів та соціальних характеристик її *учасників (конфліктантів)*. Ними можуть бути окремі індивіди, групи, спільноти і навіть держави.

Сукупність чинників, які зумовлюють конфлікт, розгортання його в просторі та часі визначають його межі. *Межі конфлікту* – зовнішні структурно-динамічні кордони конфлікту: суб'єктні (кількість учасників), просторові (територія, на якій відбувається конфлікт), часові (тривалість конфлікту).

2. Історія становлення соціології конфлікту

Першим звернув свій погляд на соціальний конфлікт Арістотель. Певні думки щодо природи та розв'язання конфлікту присутні у філософських системах Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо. Як соціальне явище конфлікт був уперше розглянутий А. Смітом, який вважав його основою поділу суспільства на класи та економічної боротьби між ними. Г.-В.-Ф. Гегель вбачав причину соціального конфлікту в соціальній поляризації суспільства. На окремих аспектах соціальних конфліктів та засобах їх вирішення зосереджувалися фрейдистські, неофрейдистські концепції, теорії соціал-дарвінізму та соціобіології. Фундаторами власне соціологічної теорії конфлікту вважають К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля.

К. Маркс застосовував конфліктологічну парадигму до всього історичного розвитку, розглядаючи його як боротьбу класів. Міжкласовий конфлікт він вважав передусім антагоністичним зіткненням інтересів правлячого та пригнобленого класів, стверджуючи, що чим виразнішою буде їх поляризація, тим більше насильницьких форм набуде розв'язання конфлікту. Підхід до вивчення конфліктів у теорії К. Маркса був однобічним та обмеженим. Об'єктивно і глибоко проаналізувавши реальне розгортання конфлікту, він бачив лише один варіант його розв'язання – соціальний вибух і революцію.

Ширший і багатогранніший розгляд суспільства у світлі конфліктологічної парадигми зробив М. Вебер. Головний конфлікт сучасного йому суспільства він вбачав у боротьбі між політичними партіями, які репрезентують інтереси громадськості, та бюрократією.

Формулювання засадничих принципів теорії конфлікту, впровадження в науковий обіг терміна «соціологія конфлікту» відбулося завдяки німецькому соціологу Г. Зіммелю, який вважав конфлікт універсальним явищем, а безконфліктне суспільство недієздатним. На його думку, чим гостріший конфлікт, тим згуртованішими є групи, що конфліктують; чим менша гострота конфлікту, тим імовірніше, що він виконує інтегруючу функцію у суспільстві; чим частіші

конфлікти й менша їх гострота, тим імовірніше, що учасники конфліктуючих груп можуть позбутися ворожнечі й підтримати систему, виробивши норми врегулювання конфлікту. Отже, на відміну від К. Маркса, Г. Зіммель вважав, що конфлікт не тільки може бути врегульований мирними засобами, а й стати засобом розвитку суспільства.

Т. Парсонс трактував конфлікт як соціальну аномалію, фактор, що дезорганізовує та дестабілізує життя. На його думку, головне завдання суспільства полягає в попередженні конфліктів і підтриманні безконфліктних відносин між його елементами. На рівні соціальної системи таку функцію виконують правові інститути, релігія та звичаї. З розвитком суспільства все менше стає причин для виникнення конфліктів.

Із сучасних вчених найчастіше вдаються до проблеми соціології конфлікту Л. Козер, Р. Дарендорф, К.-Е. Боулдінг. Американський соціолог Л. Козер у праці «Функції соціального конфлікту» обґрунтував ідею позитивної функції соціального конфлікту, який є своєрідним запобіжним клапаном системи, з допомогою якого суспільство пристосовується до нових умов. Всі різновиди конфлікту він типізував на внутрішні та зовнішні, виокремлюючи у кожному з них соціально-позитивні, які ведуть до розвитку системи, та деструктивні конфлікти, що загрожують її існуванню. Л. Козеру належить найпоширеніше у світовій соціології трактування конфлікту як боротьби за цінності й претензії на певний статус, владу й ресурси; боротьби, в якій цілями є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення суперника. Демократичні, гнучкі суспільства небезуспішно намагаються використати конфлікти собі на користь, оскільки толерантне ставлення до них дає змогу соціальній системі перетворити їх на засіб самооптимізації.

Німецький соціолог Р. Дарендорф у своїй теорії «конфліктної моделі суспільства» розглядав конфлікт всюдисущим, оскільки кожне суспільство спирається на примушування одних його елементів іншими. Нерівність соціальних позицій, відмінність інтересів людей якраз і спричиняють конфлікти. А особливості суспільств він вбачав у різному ставленні до конфліктів з боку влади. У демократичному суспільстві теж є конфлікти, проте раціональні методи регулювання роблять їх невибухонебезпечними. Сам конфлікт у своєму розвитку долає, на думку Дарендорфа, три стадії розвитку.

1. Формування квазігруп з власними інтересами та готовністю до самозахисту.
2. Організація квазігруп в угруповання, усвідомлення ними власних глибинних інтересів.
3. Безпосереднє зіткнення соціальних груп (класів, націй, політичних партій тощо).

Американський соціолог К.-Е. Боулдінг у своїй праці «Конфлікт та захист: загальна теорія» стверджував, що конфлікт є невід'ємним елементом суспільного життя, певним різновидом соціальної взаємодії, а сучасні суспільства здатні вивчати і регулювати його. Конфлікт є ситуацією, за якої сторони розуміють несумісність власних позицій та намагаються випередити одна одну в своїх діях.

У колишньому Радянському Союзі конфліктологічна традиція була практично відсутня. У наукових працях в основному йшлося про матеріально-економічну та класову природу конфліктів. Згідно з доктриною про відсутність у соціалістичному суспільстві антагоністичних класів було зроблено висновок про неможливість конфліктів. Існування їх припускалося лише в царині міжособистісних стосунків, якими займалася соціальна психологія. До конфліктологічної тематики інколи зверталася так звана «критика буржуазної соціології», яка тенденційно розглядала реалії переважно західних суспільств.

Ситуація змінилася після того, як колишнє «безконфліктне» суспільство вибухнуло безліччю конфліктів – національних, політичних, конфесійних, економічних, регіональних, локальних тощо, а наукова думка виявилася повністю обеззброєною перед ними. Під натиском невідкладних потреб соціальної реальності за кілька років було загалом сформовано українське конфліктознавство, центром якого став Інститут соціології НАН України. Однак відчутною залишається недорозвиненість загальних концептуальних засад вивчення конфлікту.

3. Структура, функції, причини та механізм соціального конфлікту

Конфлікт є складним за структурою соціальним явищем, його елементи тісно взаємодіють між собою. До найважливіших із них належать:

- 1. Сторони, що конфліктують.** У соціальному конфлікті беруть участь щонайменше дві сторони (конфліктами). Крім них, у конфлікті можуть бути задіяні й провокатори, співчуваючі, консультанти, посередники тощо. Соціолог повинен з'ясувати соціальні характеристики сторін (належність до певної страти, соціальна роль, службове становище, вік, стать, освіта – якщо йдеться про індивідів).
- 2. Зона конфліктної взаємодії.** Конфлікт виникає лише за наявності предмета суперечки, який зумовлює зону взаємодії його учасників. Часто його важко розпізнати, конфліктанти іноді й самі нечітко його уявляють. У зв'язку з цим зона конфлікту є дуже рухомою, може розширюватися та звужуватися.
- 3. Уявлення про ситуацію.** Кожний з конфліктантів має власне уявлення про всі обставини, що спровокували та супроводжують конфлікт. А це створює додаткові підстави для непорозумінь.
- 4. Причини, мотиви.** Кількість їх може бути необмеженою. Іноді вони є відкритими, іноді прихованими, усвідомленими або навпаки. Самі вони спонукають до вступу в конфлікт, постаючи як сукупність об'єктивних та суб'єктивних умов, що стимулюють конфліктну активність суб'єктів. Мотиви конфліктів конкретизуються у цілях, переслідуваних їх учасниками.
- 5. Умови, за яких відбувається конфлікт.** З'ясування їх дає змогу розглядати конфлікт не як ізольовану систему, а як реальну соціальну ситуацію. Як правило, вони бувають політичними, економічними, культурними, психологічними тощо.
- 6. Дії.** За конфліктної ситуації дії кожної зі сторін заважають іншій досягти мети й оцінюються як ворожі. Здебільшого вони проявляються в:

- створенні прямих або побічних перешкод для реалізації планів та намірів однієї зі сторін;
- невиконанні іншою стороною своїх обов'язків та зобов'язань;
- загарбанні або утриманні того, що, на думку цієї сторони, належить саме їй;
- нанесенні прямої чи побічної шкоди майну чи репутації;
- фізичному насильству;
- погрозах та інших діях, що змушують протилежну сторону діяти всупереч своїй волі та обов'язкам;
- діях, що принижують гідність людини, соціальної спільноти.

Конфліктна поведінка має певні принципи, стратегії, тактики. Серед головних принципів визначають концентрацію, координацію сил, нанесення удару по найвразливіших зонах суперника, економію сил та часу тощо. Тактика поведінки у конфліктній ситуації може бути жорсткою, нейтральною, м'якою. У практичній реалізації вона передбачає:

- фізичне насильство, що має своїм наслідком винищення матеріальних цінностей, блокування чужої діяльності, наругу над особистістю, а інколи і вбивство;
- психологічне насильство (образи, зневагу, дискримінаційні заходи, негативну оцінку особистості, приниження, брутальність тощо);
- захоплення та утримання об'єкта конфлікту; найчастіше це відбувається тоді, коли сторони борються за матеріальний об'єкт;
- тиск (накази, погрози, шантаж, компромат, ультиматуми);
- демонстраційні дії (публічні висловлювання, скарги, суїцидальні спроби, голодування, пікетування);
- санкціонування – постає як вплив на опонента через збільшення робочого навантаження, зниження зарплати, накладання заборон, невиконання розпоряджень тощо;
- тактика коаліцій – виявляє себе у створенні союзів, розширенні можливостей протидії;
- фіксація власних позицій – передбачає використання фактів, логічних прийомів для підтвердження позиції, містить критику, прохання, переконання, висування пропозицій;
- дружлюбність (коректне спілкування, демонстрацію готовності вирішувати проблему, надання необхідної інформації, допомоги, вибачення, заохочення);
- угоди – передбачає обмін благами, обіцянками, вибаченнями, поступками.

7. Наслідки. Можуть бути як позитивні, так і негативні, що залежить не лише від правомірності домагань, але й від перипетій боротьби.

Отже, для існування конфлікту необхідні конфліктна ситуація, що складається об'єктивно; суб'єкти конфлікту; привід для його розгортання.

Механізм соціального конфлікту (процес його розвитку) містить декілька стадій:

Передконфліктна ситуація. Нерідко вона може бути благополучною, і тоді конфлікт розпочинається несподівано, під впливом зовнішніх чинників. Але найчастіше на цій стадії формуються передумови для конфлікту.

Інцидент. Він є першою сутичкою конфліктантів, зав'язуванням конфлікту. Інколи конфлікт може закінчитися на цій стадії (конфліктанти вирішують свої непорозуміння).

Ескалація. Виявляє себе в тому, що конфлікт реалізується в окремих актах – діях та протидіях конфліктуючих сторін. Може бути безперервною (ступінь напруги у відносинах постійно зростає) та хвилеподібною (періоди напруги змінюються тимчасовим затишшям).

Кульмінація. Вона є крайньою точкою ескалації, коли напруга виражається у вибуховому акті.

Завершення конфлікту. Конфліктанти можуть вийти з конфлікту за допомогою одного зі способів – насильства, примирення, роз'єднання (розриву).

Післяконфліктна ситуація. Йдеться про ситуацію, яка виникає після розв'язання конфлікту. Вона може бути як конструктивною, так і деструктивною, та найчастіше містить елементи обох характеристик одночасно.

Функції конфліктів

За своєю природою конфлікт може бути носієм як конструктивних, так і деструктивних тенденцій, що зумовлює його позитивні та негативні функції. До позитивних відносять:

- *сигналізування про осередки соціальної напруги* – конфлікт дає змогу не тільки з'ясувати невирішені проблеми, а й сприяє відкритому вираженню позицій та інтересів;
- *інноваційна* – сприяє розвитку суспільства завдяки трансформації сталих форм, руйнуванню нежиттєздатних структур;
- *консолідує (інтегративна)* – полягає в об'єднанні людей, що захищають власні інтереси, у виникненні інтересу до співпраці;
- *активізація соціальних зв'язків* – конфлікт інтенсифікує, динамізує взаємодію людей, що позитивно позначається на темпах розвитку суспільства;
- *комунікативна* – їй передуює усвідомлення учасниками конфлікту власних та чужих інтересів; реалізується вона через пошук компромісу, взаємоприсотування учасників конфліктної ситуації;
- *зняття психологічної напруги* – часто саме конфлікт є найефективнішим засобом нейтралізації психологічної напруги між його учасниками, стимулом до пошуку компромісів.

Попри те, будь-який конфлікт таїть у собі загрозу стабільності соціальної системи, нормальному функціонуванню суспільства, нерідко призводить і до деградації його учасників. Все це дає підстави для висновків і про *негативні функції* конфлікту як соціального явища, найсуттєвішими з яких є:

- *дестабілізуюча* – проявляється в порушенні соціального клімату, єдності, стабільності суспільства, окремих його сфер, спільнот, колективів;

- *дезінтегруюча* – спричиняє послаблення соціальних зв'язків у суспільстві, роз'єднаність, віддаленість його сфер, а також ускладнення пошуку компромісів;
- *аксіологічна* – втілюється у загостреному сприйнятті, оцінці цінностей, щодо яких спалахнула конфліктна ситуація, намаганні змінити систему пріоритетів тощо.

Будь-який конфлікт таїть загрозу певним цінностям, інтересам суспільства, соціальних спільнот, груп, індивідів, що породжує намагання відстояти, захистити їх різними, інколи й некоректними методами, а це спричиняє новий виток конфліктної ситуації.

Тому при їх розв'язанні необхідно враховувати не лише особливості конфлікту, характеристики та інтереси конфліктуючих сторін, а передусім причини, що його спровокували.

Причини конфліктів

Конфлікт як соціальне явище є породженням певних соціально-психологічних чинників, втілених в інтересах конкретних соціальних суб'єктів – учасників конфліктної ситуації. Він є сукупністю об'єктивних і суб'єктивних передумов, наслідком взаємодії різноспрямованих прагнень, що постають у найрізноманітніших комбінаціях. До найголовніших причин належать:

1. Протилежні орієнтації сторін – суб'єктів взаємодії. У соціальній практиці різноспрямованість інтересів не менш поширена, ніж їх консолідація. Нерідко егоїстичні інтереси стосуються однієї і тієї ж цілі, яку неможливо реалізувати одночасно, без посягання на інтереси інших суб'єктів соціуму, що, безумовно, породжує конфліктні ситуації.

2. Різноспрямованість ідеологічних засад. Виникнувши на основі різних поглядів, конфлікти часто переростають у безкомпромісну боротьбу за певне спрямування політичного, соціально-економічного розвитку держави, стосуючись таких суто прагматичних аспектів, як власність тощо. Часто вони стосуються релігійних, соціокультурних питань.

3. Різновекторність соціально-економічних орієнтацій. Передусім вони пов'язані з соціально-економічною нерівністю, нерівноправним розподілом матеріальних і духовних благ. Нерідко вони проявляються на етапі трансформації суспільно-економічних систем, що зумовлено певними змінами у сфері власності і привласнення, які, у свою чергу, породжують відповідні стратифікаційні зміни.

4. Суперечності між елементами соціальної структури. Обумовлені вони неузгодженістю цілей та завдань різних рівнів організації суспільства (центр—периферія).

5. Соціально-психологічні та морально-етичні. Вони постають у формі незадоволення окремих індивідів їх статусом у певному середовищі, що породжує різноманітні спроби змінити його.

Чинники конфліктів класифікують за різними критеріями. Найчастіше ними є інформація, структура, цінності, відносини, поведінка.

1. Інформаційні чинники. Йдеться про неповноцінне інформування учасників взаємодії або свідоме використання викривленої інформації, недооцінку фактів та їх значення, дезінформацію, послуговування ненадійною інформацією. Часто

такими чинниками є суперечливість законодавства, стереотипи, чутки тощо.

2. Структурні чинники. Вони стосуються формальної чи неформальної організації соціальної групи: влади і керівництва, пріоритетів щодо них з огляду на стать, вік, системи безпеки, ролі традицій, релігійних поглядів, інформування, наявності референтних груп, власності та розподілу тощо.

3. Ціннісні чинники. Вони виявляються у зв'язку з порушенням ціннісних принципів та відчуття стабільності. Стосуються передусім ідеології, уявлення про справедливе та необхідне, етичних аспектів, традиційної системи поведінки, професійних цінностей, вірувань, внутріколективної поведінки тощо.

4. Чинники, пов'язані із задоволенням (незадоволенням) взаємодією (її відсутністю) сторін. У цьому сенсі принциповими є сутність, основа, мета, важливість, тривалість та цінність відносин, рівновага сил, рівень довіри, історія взаємодії тощо.

5. Поведінкові чинники. Ця група чинників стосується передусім аспектів поведінки, які посягають на цінності однієї зі сторін конфлікту, загрожують безпеці, викликають стрес або дискомфорт, експлуатують відносини, не виправдовують очікувань, порушують обіцянки тощо.

Знання та використання цих факторів дає змогу погасити конфлікт на стадії його зародження. В реальній ситуації чинники можуть бути тісно переплетеними та взаємопов'язаними, витворювати нові комбінації проблем.

Типологія конфліктів

Конфлікт є складним багатомірним явищем. Як соціальний феномен, він зберігає тенденцію до ускладнення, оновлення структури, чинників, що його породжують. Різні типи конфліктів, взаємодіючи, доповнюють один одного, набуваючи нових рис. Це зумовлено динамізацією та ускладненням системи соціальних відносин. Конфлікти розрізняються масштабом, типом, причинами, наслідками, складом учасників, тривалістю, засобами урегулювання тощо.

За формами прояву визначають соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, політичні, ідеологічні, релігійні, сімейні, військові, юридичні, побутові та інші типи конфліктів. Щодо функцій розрізняють позитивні (конструктивні) та негативні (деструктивні). За принципом доцільності-недоцільності – закономірні (неминучі), необхідні, вимушені, функціонально не виправдані.

Розгляд конфліктів у динаміці дає змогу визначити такі їх різновиди:

- на етапі виникнення: стихійні, заплановані, спровоковані, ініціативні;
- на етапі розвитку: короткочасні, тривалі, затяжні;
- на етапі усунення: керовані, обмежено керовані, некеровані;
- на етапі затухання: ті, що спонтанно припиняються; припиняються під дією засобів, віднайдених протиборствующими сторонами; вирішуються за втручання зовнішніх сил.

За складом конфлікуючих сторін конфлікти бувають:

1. Внутріособистісні. Вони є суто психологічними, обмежуються рівнем індивідуальної свідомості. Здебільшого – це гостре негативне переживання, викликане боротьбою структур внутрішнього світу особистості, яке відображає її

суперечливі зв'язки із соціальним середовищем. Супроводжується такий конфлікт психоемоційною напругою, психологічним стресом, послабленням ділової, творчої активності, негативним емоційним фоном спілкування, заниженням самооцінки. У цьому контексті визначають *мотиваційний* (між «хочу» та «хочу»), *моральний* (між «хочу» та «треба»), *нереалізованого бажання* (між «хочу» та «можу»), *рольовий* (між «треба» та «треба»), *адаптаційний* (між «треба» та «можу»), *неадекватної самооцінки* (між «можу» та «можу») види конфліктів. Як правило, внутріособистісні конфлікти є сферою наукового інтересу психології.

2. Міжособистісні та групові. У будь-якому міжособистісному конфлікті задіяні щонайменше дві сторони. За своїм змістовим наповненням такі конфлікти бувають ресурсними або ціннісними. *Ресурсні конфлікти* пов'язані з розподілом матеріальних благ, території, часу тощо (щодо розподілу премій); *ціннісні* розгортаються в площині взаємовиключних культурних традицій, стереотипів, вірувань (між батьками та дітьми). Причини їх різноманітні, всю їх сукупність соціологи звели до кількох груп:

- обмеженість ресурсів;
- різні аспекти взаємозалежності;
- відмінність цілей;
- відмінність уявлень та цінностей;
- відмінність у життєвому досвіді та поведінці;
- незадоволення комунікацією;
- особистісні риси конфліктантів.

Міжособистісні конфлікти класифікують за сферами їх розгортання (ділові, сімейні, побутові, майнові тощо), за наслідками (конструктивні та деструктивні). За критерієм реальності їх поділяють на справжні (конфлікт існує об'єктивно та сприймається адекватно), умовні (конфлікт залежить від зовнішніх обставин, які легко змінюються), зміщені (за явним приховується інший конфлікт), латентні (існує конфліктна ситуація, але конфлікт не відбувається), хибні (не існує об'єктивних підстав для конфлікту, відбувається лише у зв'язку з помилками сприйняття та розуміння).

3. Конфлікти в організаціях. За складом учасників поділяють на такі категорії: особистість—особистість (міжособистісні), група—група (міжгрупові), особистість—група.

За джерелом конфліктної енергії (причинами) поділяються на *структурні* (їх спричиняють суперечності щодо завдань, які вирішують сторони (наприклад, між бухгалтерією та іншими підрозділами); *інноваційні* (будь-яка інновація порушує усталений ритм, традиції, звички, певною мірою торкається інтересів багатьох співробітників, що може спричинити конфлікт); *позиційні* (стосуються визначення першості, значущості, лідерства, аутсайдерства, локалізовані у сфері символічного визнання (хто є важливішим?); *справедливості* (виникають на підставі розходжень щодо оцінок трудового внеску, розподілу матеріальних, моральних винагород тощо); *суперництво з приводу ресурсів* (традиційним для організацій; у конфлікт переростає тоді, коли виконавці, між якими розподіляється певний ресурс, ставлять у залежність від його отримання виконання власних службових обов'язків); *динамічні* (мають соціально-

психологічну природу, часто виникають у нових колективах, де не існує чіткої неформальної структури, не визначився лідер).

Організаційні конфлікти, як правило, спричинюють недоліки в організації трудової діяльності, управлінські помилки, несприятливий соціально-психологічний клімат у колективі.

4. Міжгрупові конфлікти. Можуть відбуватися між різними за розмірами, складом групами. Найчастіше їх породжують незадоволена потреба, соціальна нерівність, різний ступінь участі у владі, невідповідність інтересів та цілей. Соціологію передусім цікавлять соціальні конфлікти, до яких вона відносить конфлікти між суспільством та природою, економічні, трудові, соціального планування, внутріполітичні, військові, міжкультурні, міжнаціональні, етнічні, міждержавні тощо. До міжгрупових конфліктів здебільшого призводять:

- *міжгрупова ворожість*. З. Фрейд стверджував, що вона існує за будь-якої взаємодії груп. Головною функцією її є згуртування групи;
- *об'єктивний конфлікт інтересів*, неминучість якого зумовлена природними інтересами його суб'єктів;
- *груповий фаворитизм*, сутність якого полягає у намаганні сприяти учасникам власної групи наперекір інтересам тих, хто належить до інших груп.

Одним з найпоширеніших видів міжгрупового конфлікту є трудовий, в основі якого є умови праці, система розподілу ресурсів, прийняті домовленості. Його спричинюють переважно бездієвість та забюрократизованість адміністрації, ігнорування чи незнання роботодавцем норм трудового законодавства та дії. З цим пов'язані низькі соціальні гарантії працівникам, низька зарплата, її несвоєчасне сплачування та ін.

Найскладнішими та важкорегульованими є міжетнічні конфлікти, які, як правило, мають багатолітню передісторію, породжуються комплексом соціально-економічних, політичних, культурних, етнопсихологічних проблем.

Політичні конфлікти поділяють на міждержавні та внутріполітичні, їх особливістю є боротьба за політичний вплив у суспільстві, на міжнародній арені. Серед *внутріполітичних конфліктів* визначають класові, між політичними партіями та рухами, між гілками влади, боротьбу за лідерство у державі, партії, русі.

Міждержавні конфлікти породжує комплекс причин, їх основу становить зіткнення національно-державних інтересів, суб'єктами виступають держави чи коаліції. Такі конфлікти є продовженням зовнішньої, а інколи й внутрішньої політики держав-учасниць, вони несуть загрозу масової загибелі, локально та глобально впливають на міжнародні відносини. Їх поділяють на конфлікти ідеологій; конфлікти, метою яких є політичне панування, захист економічних інтересів; територіальної цілісності тощо. Головна особливість таких конфліктів полягає в тому, що часто вони реалізуються у формі війни.

Беручи до уваги особливості перебігу, реалізації конфліктів, соціологія визначає прості та складні їх форми.

До простих конфліктів відносять:

- *бойкот* – повна або часткова відмова від дій, що можуть бути корисними для іншої сторони; здебільшого він стосується економічних, політичних, організаційних аспектів взаємовідносин;
- *саботаж* – одна з форм боротьби, найчастіше прихованої, в якій використовують дезінформацію, підрив авторитету суперника, знищення його матеріальних засобів;
- *переслідування* – має на меті послаблення, компрометацію противника;
- *вербальна та фізична агресія* – проявляються через звинувачення, дискредитацію, поширення чуток, фізичне насильство, теракти, вбивства.

До складних форм соціальних конфліктів належать:

- *суспільний протест* – постає як публічна дія з метою вираження незадоволення кимось або чимось;
- *бунт* – його формами є заколот, повстання, заворушення; як правило, вони короткочасні, вкрай агресивні, стихійні;
- *соціальна революція* – постає як процес різких радикальних якісних змін, суттєвих суспільно-політичних перетворень;
- *війна* – тотальна боротьба між великими суспільними групами, яка здійснюється шляхом збройного насильства.

4. Попередження та розв'язання конфліктів

Прогнозування та попередження конфліктів належать до головних завдань управлінської діяльності щодо регулювання соціальних протиріч.

Прогнозування конфліктів – доказове припущення можливості їх виникнення та розвитку.

Здійснюється на наукових засадах з урахуванням практичного досвіду.

Попередження конфліктів – організація життєдіяльності суспільства, соціальної спільноти, яка мінімізує вірогідність протиріч між його суб'єктами.

Зрозуміло, що набагато легше попередити конфлікт, ніж його розв'язати, тому профілактика конфлікту є не менш важливою, ніж уміння його конструктивно вирішувати. Діяльність із профілактики конфлікту охоплює такі головні напрями:

- створення необхідних умов для мінімізації їх кількості та розв'язання неконфліктними засобами;
- оптимізація організаційно-управлінських умов створення та функціонування організацій;
- ліквідація соціально-психологічних причин конфліктів;
- блокування особистісних чинників виникнення конфліктів.

Однак часто попереджувальні заходи бувають запізненими або недостатньо ефективними, а інколи можуть навіть посилити дію чинників, що спричинили конфліктну ситуацію. За таких умов необхідно зробити все для його швидкого розв'язання, маючи на увазі, що це можливо за спільних зусиль його учасників, спрямованих на припинення протидій та вирішення проблеми, що призвела до зіткнення.

Найпоширенішими засобами вирішення конфлікту є:

- усунення причин конфлікту, подолання образу «ворога», що склався у конфліктуючих сторін;
- зміна вимог однієї зі сторін, коли опонент іде на певні поступки. Інколи обидві сторони погоджуються на компроміс у зв'язку з виснаженням ресурсів, втручанням третьої сторони;
- боротьба, яка передбачає перемогу однієї зі сторін;
- консенсус, який є згодою значної більшості учасників конфлікту щодо його головних питань. Консенсус може бути основним (відображує ступінь єдності цілей та цінностей), процедурним (встановлює правила дій), на рівні відношення до політики, влади, керівництва. Часто конфліктуючі сторони різко обмежують можливості вирішення конфлікту шляхом консенсусу.

Вирішення конфлікту є однією з форм подолання конфліктної ситуації. З-поміж інших часто використовуються:

- *урегулювання конфлікту* – відрізняється від вирішення тим, що в усуненні протиріч між конфліктантами бере участь третя сторона;
- *затухання конфлікту* – тимчасове припинення протидії при збереженні напруги та протиріччя, за якого конфлікт набуває прихованої форми; відбувається внаслідок втрати мотиву до боротьби, зниження значущості цілі, переорієнтації мотивації конфліктантів, виснаження ресурсів;
- *переростання в інший конфлікт* – настає, коли у відносинах сторін виникає нове, більш значуще протиріччя;
- *усунення конфлікту* – полягає у ліквідації його структурних елементів за допомогою припинення на тривалий час взаємодії опонентів, усунення об'єкта конфлікту, подолання дефіциту об'єкта конфлікту, вилучення з конфліктної ситуації одного з конфліктантів.

На практиці все це виявляється як перемога однієї зі сторін, відмова їх від посягань на об'єкт, що спричинив конфлікт чи згода на спільне його використання. Інколи вдаються до компенсації опоненту за оволодіння об'єктом.

Успішність розв'язання конфлікту залежить від пошуку спільних цілей та інтересів, зниження негативних емоцій опонента, об'єктивного обговорення проблеми, вибору оптимальної стратегії розв'язання конфлікту, а також організаційних, історичних, правових, психологічних, культурних чинників. Безпосереднє розв'язання конфлікту передбачає аналіз і оцінку ситуації, вибір засобу, формування плану дій, його реалізацію та оцінку ефективності. Соціологія конфлікту передбачає певні стратегії виходу із конфлікту як головну лінію поведінки опонента на його завершальному етапі. До різновидів стратегії виходу з конфлікту належать:

- *суперництво* – у нав'язуванні іншій стороні кращого для себе рішення; виправдане, якщо запропоноване рішення є конструктивним за відсутності часу для переконування опонента, в екстремальних ситуаціях;
- *компроміс* – полягає у бажанні конфліктантів завершити конфлікт

частковими поступками, відмовою від окремих вимог, що висувалися раніше, готовністю визнати претензії іншої сторони; ефективний, якщо учасники конфлікту усвідомлюють рівність своїх прав та обов'язків, відчують загрозу позбутися всього в разі поразки; може бути досягнутий за допомогою техніки відкритої розмови;

- *приспонування* – є вимушеною або добровільною відмовою від боротьби; до такої стратегії спонукає усвідомлення неправоти, необхідність збереження добрих стосунків з опонентом, сильна залежність від нього, незначущість проблеми, великі збитки та загроза ще більших, тиск третьої сторони;
- *унікнення вирішення проблеми* – є спробою вийти з конфлікту за мінімальних втрат. Йдеться не про розв'язання, а про затухання конфлікту; застосовується за відсутності сил та часу для боротьби, небажання вирішувати проблему, прагнення виграти час, труднощів у формуванні лінії власної поведінки;
- *співробітництво* – передбачає спрямованість конфліктантів на конструктивне обговорення проблеми, ставлення до іншої сторони не як до противника, а союзника в її вирішенні; найефективнішим буває за сильної взаємозалежності сторін та важливості рішення для них обох; може бути досягнутим за допомогою переговорів.

Переговори передбачають використання ненасильницьких засобів та прийомів для вирішення проблеми. Здебільшого вони стосуються нормалізації відносин, перерозподілу, створення нових умов, узгоджень. Можуть виконувати інформаційну (сторони заінтересовані в обміні поглядами, але не готові до спільних дій), комунікативну (створення нових зв'язків та відносин), регулятивну, координуючу, пропагандистську (дають змогу одній із сторін представити себе у вигідному світлі перед громадськістю) функції. Буває, що їх використовують для зволікання з прийняттям рішення, з'ясування аргументів слабких місць суперника.

Учасники переговорів найчастіше вдаються до одного з трьох типів поведінки: компромісу (сторони йдуть на поступки), відносного компромісу або асиметричного рішення (поступки однієї сторони значно переважають поступки іншої), нового рішення, знайденого шляхом співпраці. Переговори є складним процесом, який поділяється на 3 етапи.

1. Підготовка. Здійснюється як за організаційним (формування делегації, визначення місця та часу проведення, узгодження питань тощо), так і змістовим (аналіз проблеми, складання концепції переговорів, визначення можливих варіантів рішення, вироблення пропозицій) напрямками.

2. Проведення переговорів. Уточнюються інтереси, концепції, позиції учасників, обґрунтовуються погляди, пропозиції, узгодження позицій та вироблення домовленостей.

3. Аналіз результатів переговорів та виконання досягнутих домовленостей.

Важливим чинником, що впливає на результативність завершення конфлікту, є участь у його регулюванні третьої сторони. Вона може діяти як сила, що підтримує одну із сторін, і як незалежний посередник. У першому випадку

завершення конфлікту здійснюється за допомогою насильства та соціального тиску, у другому – суду, арбітражу, медіації.

Медіація – вид діяльності, що полягає в оптимізації за допомогою третьої сторони процесу пошуку вирішення проблеми задля припинення конфлікту.

Найчастіше для цього влаштовують переговори за допомогою медіатора (третьої сторони). Ефективність медіації забезпечують добровільність, рівноправність сторін, відсутність у них процедурних переваг, незалежність та нейтральність медіатора, конфіденційність переговорів.

Медіаторство може бути офіційним (формальним) і неофіційним (неформальним). *Офіційними медіаторами* виступають міждержавні організації (ООН), окремі держави, державні правові інституції, державні комісії, представники правоохоронних органів, громадські організації тощо. *Неофіційними медіаторами* бувають відомі особи, представники релігійних організацій, професійні психологи, неформальні лідери, друзі, сусіди та ін.

Сторони здебільшого звертаються до медіаторів, безуспішно втративши всі аргументи, сили та засоби для розв'язання конфлікту, коли в позиціях, які вони відстоюють, не вдається знайти спільне, по-різному тлумачать головні для вирішення конфлікту критерії або вважають конче необхідним зовнішній контроль за дотриманням проміжних тимчасових угод. Буває, що сторони дорожать добрими відносинами, але за певних обставин не можуть порозумітися і тоді вдаються до послуг медіатора.

Медіатор може і самостійно ініціювати свою участь у розв'язанні конфлікту. Це відбувається за існування загрози застосування насильства сторонами чи реального його застосування, відсутності порозуміння між ними і перспектив на те, що вони його самотужки знайдуть. Залежно від впливу медіатора на рішення конфліктуючих сторін соціологія конфлікту визначає такі його ролі:

- третейський суддя (авторитарна роль, має найбільші можливості щодо визначення варіантів вирішення проблеми);
- арбітр (теж має значні повноваження, але сторони можуть не погодитися з його рішенням та опротестувати його);
- посередник (більш нейтральна роль; маючи певні знання, він забезпечує конструктивне обговорення проблеми, прийняття рішення залишається за конфліктантами);
- помічник (не втручається у полеміку щодо змісту проблеми та прийняття рішення, забезпечує організацію переговорів та зустрічей);
- спостерігач (своєю присутністю утримує сторони від порушень домовленостей, агресії).

Третя сторона може забезпечити вольове припинення конфлікту (третейський суддя, арбітр), розведення конфліктуючих сторін (третейський суддя, арбітр), блокування боротьби (третейський суддя, арбітр, спостерігач), застосування санкцій (третейський суддя, арбітр), визначення правомірності претензій (третейський суддя, арбітр), надання допомоги (помічник, посередник), сприяння нормалізації відносин (помічник, посередник), надання допомоги в організації спілкування (помічник, посередник), контроль за виконанням домовленостей (арбітр, спостерігач, посередник).

Тактичні прийоми медіатор може застосовувати: почергове вислуховування сторін у межах спільної зустрічі, човникова дипломатія (курсуючи між конфліктантами), тиск, акцентування на слабких моментах у позиціях опонентів. Він повинен володіти знаннями та професійними якостями для переговорів, мати досвід регулювання конфліктів, знання ситуації та особливостей конфлікту, необхідні особистісні якості тощо. Медіацію вважають досить ефективною формою розв'язання конфліктів.

4. Методологічні прийоми дослідження конфліктів

Дослідження конфлікту є неодмінною передумовою його розв'язання, оскільки дає змогу пізнати його глибину, складність, позиції сторін. Ефективність його забезпечує дотримання певних принципів:

- *принцип розвитку* – він акцентує на тому, що конфлікт знаходиться у безперервному розвитку, має власну динаміку;
- *принцип загального зв'язку* – передбачає дослідження не окремих структурних елементів конфлікту, а максимально можливих його зв'язків з іншими соціальними явищами;
- *принцип єдності теорії, практики та експерименту* – передбачає чітку продуманість дій та належну організацію їх виконання;
- *принцип системного підходу* – вимагає аналізу конфліктів як складних об'єктів, що складаються з ієрархічно пов'язаних підсистем та є підсистемами системи більш високого рівня;
- *принцип об'єктивності* – потребує мінімізації впливу особистих та групових інтересів, інших суб'єктивних чинників;
- *принцип особистісного підходу* – передбачає врахування конкретних особливостей індивідів як суб'єктів конфліктів;
- *принцип конкретно-історичного підходу* – підкреслює необхідність урахування в процесі вивчення конфлікту всіх конкретних умов, у яких вони діють (місце, час, обставини тощо);
- *принцип еволюції* – зосереджує увагу на врахуванні головних закономірностей еволюції конкретних видів конфліктів;
- *діалектичний принцип* – стосується внутрішнього джерела розвитку конфлікту (закон єдності та боротьби протилежностей), засобів еволюції та динаміки конфліктів, орієнтують на пошук закономірностей (закон переходу кількості в якість), дає змогу прогнозувати напрям розвитку конфліктів (закон заперечення заперечення).

При дослідженні конфліктів здебільшого використовують такі види аналізу:

1. Системно-структурний. Охоплює визначення просторово-часових та змістових меж конфлікту, з'ясування максимальної кількості підструктур, елементів та зв'язків між ними, встановлення їх ієрархії.

2. Системно-функціональний. Полягає у вивченні особливостей зовнішніх проявів конфліктів у соціумі.

3. Системно-генетичний. Суть його у розкритті обумовленості конфлікту факторами макро- та мікросередовища, визначенні ієрархії причин, що його породжують.

4. Системно-інформаційний. Охоплює вивчення ролі інформації та її функцій у зародженні, розвитку та завершенні конфлікту, дослідження закономірностей інформаційного обміну між його підструктурами.

5. Системно-ситуаційний. Як одиниця аналізу використовується конфліктна ситуація, яка має систему змістових, часових та просторових характеристик. Вона є найменшим цілісним елементом конфлікту, що зберігає всі його риси.

Універсальна понятійна схема опису конфлікту охоплює такі понятійно-категоріальні групи: сутність, типологія, структура, функції, еволюція, генеза, динаміка, інформація в конфлікті, попередження, завершення, дослідження та діагностика. Основними етапами практичного вивчення конфліктів є складання програми, визначення конкретного об'єкта вивчення, розробка методик аналізу, пілотажне дослідження, коригування програми і методик, збір первинної інформації, якісна та кількісна обробка даних, аналіз та інтерпретація отриманих результатів, формулювання висновків, прогнозів та рекомендацій.

Отже, конфлікт є складним соціальним феноменом, який постійно супроводжує життєдіяльність суспільства та потребує теоретичного і практичного вивчення з метою управління ним на всіх стадіях його функціонування, особливо у періоди кризи суспільства, трансформації його систем.

Лекція № 5

Тема: «Економічна соціологія»

План

1. Предмет і об'єкт економічної соціології.
2. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства.
3. Становлення економічної соціології як науки.
4. Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології.

Ключові слова: економічна соціологія, економічна культура, економічна поведінка, соціальна сфера, економічна сфера, економічна свідомість, економічне мислення, соціально-економічні стереотипи, економічні інтереси, економічна діяльність, економічна культура, соціальні механізми економіки.

1. Предмет і об'єкт економічної соціології

Як самостійна галузь соціологічної науки, економічна соціологія заявила про себе в середині ХХ ст. у США на хвилі осмислення взаємопов'язаних процесів у сфері виробництва і соціальному бутті індивідів, соціальних груп і спільнот. З часом усе чіткіше окреслювалися особливості її як міжгалузевого наукового

напряму, однієї зі спеціальних соціальних теорій, що, функціонуючи в межах соціального та економічного знання, має специфічний предмет і об'єкт дослідження.

Економічна соціологія – міжгалузевий науковий напрям, галузь соціологічного знання, що вивчає економіку як соціальний інститут, закономірності її розвитку та функціонування.

Економіку вона розглядає як один із базових елементів суспільства, тісно пов'язаний з його соціальною структурою і соціальними процесами. Відповідно економічна соціологія покликана досліджувати економічне життя, розвиток економіки як соціальний процес, спонукуваний активністю соціальних суб'єктів, інтересами, взаємодією соціальних спільнот. Особливий інтерес виявляє вона до взаємодії економічної та соціальної сфер, до взаємовпливу та взаємозбагачення економічних і соціальних процесів. Вона зосереджується не на відокремлених явищах, тенденціях в економічному та соціальному бутті і навіть не на їх взаємозв'язку, а на механізмах, що породжують і регулюють ці взаємозв'язки. Не менше цікавить її вплив соціальних механізмів на перебіг та особливості економічних процесів. *Предмет економічної соціології* – соціальні механізми регулювання економічних відносин, особливості поведінки соціальних суб'єктів. Він охоплює сукупність структур, процесів, пов'язаних із функціонуванням соціальних структур і соціальних відносин щодо власності, особливості взаємодії економіки як соціального інституту із суспільством, соціальні функції економіки, форми регулювання економічних процесів, типи мислення та соціальної поведінки у різних соціально-економічних системах.

Відмінності методологічних підходів до предмета економічної соціології зумовлюють різні, а то й полярні трактування соціальних механізмів та їх регулятивних можливостей, визначально впливають на формування певних типів соціальних механізмів і принципів регулювання економічних процесів. Наприклад, К. Маркс розглядав закономірності економічного розвитку крізь призму інтересів, діяльності та відносин класів, вважаючи стрижнем соціального механізму розвитку економіки класову боротьбу пролетаріату і буржуазії. Сповідуючи культурологічний підхід, М. Вебер основними регулятивними механізмами економічного життя вважав політичні, етичні та релігійні інститути, що формують необхідні духовні якості, особливі риси людського характеру, виховуючи в людини сприйнятливості до новацій та оновлення традицій, ставлення до своєї справи як до духовного покликання. На думку американського соціолога Торстейна Веблена (1857–1929), соціальними регуляторами людських дій є інстинкти, схильності, звички, зумовлені способом споживання. Під час їх аналізу часто вдаються до категорії «економічна поведінка».

Предмет економічної соціології конкретизується у тих фрагментах об'єктивної реальності, які перебувають у сфері її пізнавальних інтересів.

Об'єкт економічної соціології – економіка як соціальне явище, її виникнення, розвиток та місце в житті суспільства. У сфері економіки соціологія вивчає соціальне: суб'єктів, носіїв економічних відносин, їх взаємодію, рольову поведінку, організаційно-нормативні форми, соціальні механізми, що визначають функціонування та розвиток економіки. Якщо економіка розглядає людину як елемент трудових ресурсів, як умову виробництва, то соціологія розглядає

людину як суб'єкт економічних і соціальних процесів. Її погляд спрямований на те, як різні види економічної діяльності структуровані на різні соціальні ролі та соціальні організації (спільноти), чим вони обґрунтовані, як здійснюється їх регулювання та як ці соціальні змінні взаємодіють між собою. Відповідно до цього економічна соціологія вивчає соціальні закономірності економічного розвитку суспільства, соціальну ефективність економічних рішень та економічну ефективність соціальних рішень, особливості та можливості економічної діяльності, економічну поведінку різних соціальних класів і груп, вплив соціальних відносин і різних форм організації трудової діяльності, соціальних норм і цінностей на ефективність суспільної праці. Іншими словами, економічна соціологія зосереджується на аналізі взаємозв'язків економічної та неекономічної сфер як за оптимальної їх інтегрованості, так і в стані протидії.

2. Особливості економічної та соціальної сфер суспільства

Економічна сфера є цілісною підсистемою (розглядаючи її відносно автономно від суспільства, ведуть мову про економічну систему) суспільства, що охоплює всі види виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, необхідних для життєдіяльності людей. До неї належать державні, кооперативні, приватні, акціонерні та інші форми підприємств і власності, різні типи економічної діяльності (виробнича, фінансова, торгова тощо), а також різні типи економічних відносин між індивідами, спільнотами (колективами, об'єднаннями, регіонами, державами тощо). За словами видатного американського економіста П. Самуельсона, економічна система суспільства (він називає її економічною організацією) покликана вирішувати такі взаємозалежні проблеми:

- які товари, послуги і в якій кількості виробляти;
- як, хто, завдяки яким ресурсам і на основі яких технологій має їх виробляти;
- кому адресовані ці товари і послуги, як вони будуть розподілені в суспільстві між різними групами людей.

***Соціальна сфера** – це відносини і взаємодія індивідів, соціальних груп, спільнот, що мають різне соціально-економічне становище в суспільстві.*

Вона характеризується різним відношенням до власності (підприємці та наймані працівники), до організації праці (керівники та підлегли), до джерел доходів (прибуток, заробітна плата, гонорар, пенсія), різним рівнем доходів (багаті, бідні, злиденні).

На межі економічної та соціальної сфер внаслідок їх взаємодії виникають соціально-економічні процеси. Ядром і суб'єктом цих процесів є людина – особистість як елемент соціальних спільнот (професійних, демографічних, територіальних, етнічних та ін.), включена у систему економічних і соціальних відносин (діяльність щодо виробництва, розподілу, обміну матеріальних цінностей), а також міжгрупові соціальні взаємодії.

Усе це свідчить, що у сфері економіки взаємодіють не одномірні економічні індивіди, а соціально і психологічно багатогранні особистості, які поєднують у собі етнічні, політичні, культурні та інші аспекти, що виявляються у раціональній та ірраціональній поведінці. Процеси, які є ядром економічної системи, функціонують не тільки в економічній сфері, а й у багатьох інших підсистемах

суспільства – політичній, соціокультурній, соціальній, сімейно-побутовій. У цьому можна переконатися, аналізуючи вплив на економічну систему політичних, соціальних, культурних та інших факторів.

Соціальні функції економіки

Економіка розвивається разом із суспільством, породжується ним і водночас впливає на нього. У цьому виявляється її *генетична функція*. Матеріальні потреби становлять сукупність базових потреб особистості й формують цінності, ціннісні орієнтації, впливаючи на соціалізацію індивідів. У цих процесах реалізують себе *ціннісно-нормативна* та *виховна функції* економіки. Як соціальна система, що впливає на розвиток суспільних відносин, економіка виконує в суспільстві *інтегративну функцію*, що виражається у забезпеченні єдності інтересів працюючих, створенні соціально-економічних груп і верств. Однією з головних функцій економіки є *регулятивна* (збереження відносної цілісності суспільства) і *творча* (пов'язана з виробництвом засобів подальшого розвитку суспільного й індивідуального життя). *Адаптаційна функція* економіки спрямована на забезпечення функціонування і розвиток виробництва, розподіл, обмін і споживання.

Ключові функції економіки зумовлюють нові соціальні процеси.

1. Підтримання і розвиток форм суспільного розподілу праці. Відбувається це шляхом відтворення трудових ресурсів, розподілу робочих місць і перерозподілу кадрів. Вона передбачає гнучкі та мобільні механізми кадрової політики. За сучасних умов відбувається інтенсивний перерозподіл кадрів, з'являються нові професійні групи, насамперед у приватному секторі, сфері обслуговування, торгівлі.

2. Посилення стимулів до праці та економічна зацікавленість її результатами. Хоча економічні фактори мотивації праці посідають одне з провідних місць, нерідко трапляються неадекватна оплата праці, затримання заробітної плати, що негативно впливає на трудову мотивацію працівників, активізує відплив кадрів, міграційні процеси.

3. Оновлення форм організації виробництва, систем стимулювання, пошук нових типів економічної поведінки.

Усе це впливає не тільки на власне економічні процеси, але й стимулює соціальні зміни в суспільстві, відкриваючи простір для нових соціальних ролей. Це свідчить, що економіка є одним з найвагоміших соціальних інститутів суспільства, суттєво впливає на соціальні відносини, спрямованість соціальних процесів, які є основою життєдіяльності суспільства. Економічні відносини визначають суспільне становище соціальних спільнот, їх соціальні зв'язки та особливості взаємодії.

Погляд на економіку як соціальний процес, соціальні механізми як рушійну силу цього процесу обумовлює багаторівневу систему категорій економічної соціології.

Основні поняття і категорії економічної соціології

Категоріальний апарат економічної соціології охоплює загальнонаукові, загальносоціальні та специфічні (виникли в соціології, відображають її підхід до

суспільного життя) категорії. Головні з них: соціальний механізм розвитку економіки, економічна поведінка, економічна культура та ін.

Перший рівень – це найзагальніші категорії: «економічна сфера» і «сфера соціальних відносин». Вони характеризують суспільство на перетині його з економікою. До другого рівня належать категорії, що розкривають соціальний механізм розвитку економіки та окремих його фрагментів у регулюванні соціально-економічних процесів. За ними – категорії, що конкретизують зміст соціальних механізмів: «економічна свідомість», «економічне мислення», «соціально-економічні стереотипи», «економічні інтереси», «економічна діяльність», «економічна поведінка», «економічна культура».

Базовим для економічної соціології більшість учених вважає поняття «соціальний механізм розвитку економіки».

Соціальний механізм розвитку економіки – стійка система взаємодії соціально-економічних груп у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг, регульована історично сформованими в даній країні типом культури, системою управління і соціальною структурою суспільства.

Рушійною силою його є соціально-економічні потреби та інтереси соціальних груп, що регулюють їх поведінку в сфері економіки. Дія його поширюється на всі фрагменти соціальної структури суспільства: класи і соціальні прошарки (підприємці, менеджери, робітники, селяни та ін.); різні рівні територіальної структури (країна, регіон, область, місто, район), а також організаційно-управлінської структури виробництва (відомства, об'єднання, підприємства, підрозділи). У кожному соціальному прошарку і на кожному рівні згаданих структур функціонують специфічні соціальні групи, здійснюються особливі види діяльності й поведінки, досягаються якісно і кількісно різні результати. Це дає змогу стверджувати, що в суспільстві діє кілька соціальних механізмів, що, взаємодіючи з основним соціальним механізмом регулювання економіки, вони визначають зміст, особливості, спрямованість економічної поведінки індивідів і груп, ефективність економічної діяльності. Вивчення соціального механізму розвитку економіки і його структурних компонентів спрямоване на підтримання його нормального функціонування, виявлення дисфункцій, протиріч і труднощів у розвитку економіки.

Уявлення про соціальний механізм розвитку економіки ґрунтується на тому, що результати економічного розвитку є наслідком не лише діяльності органів управління, а передусім діяльності й активності соціальних груп, які залежать від мотиваційного, статусного, культурного, управлінського регуляторів.

Дія цього механізму перетворює розвиток економіки на соціальний процес, який розглядають у вертикальному та горизонтальному ракурсах. *Вертикальний ракурс* реалізується стосовно різних рівнів територіальної структури суспільства (країна, регіон, область, місто, район), організаційної структури виробництва (відомство, об'єднання, підприємство, підрозділ). На кожному з них функціонують специфічні соціально-економічні групи, що здійснюють особливі види діяльності.

Горизонтальний ракурс виявляє себе через горизонтальні соціально-економічні взаємодії:

- у межах певного регіону, області, району (міста), між підприємствами й організаціями конкретних галузей виробництва;
- між різними соціально-демографічними і професійними групами, що займаються економічною діяльністю – робітниками, інженерами, підприємцями, менеджерами, селянами як у межах конкретної господарюючої одиниці, так і в ширших соціально-економічних сферах;
- між різними регіонами, областями, містами, галузями виробництва, соціально-демографічними і професійними групами країни.

Соціальний механізм, передаючи імпульси дії та розвитку зі сфери соціальних відносин в економічну й навпаки, створює соціальні умови для ефективного використання ресурсів виробництва (природних, фінансових, людських та ін.). Передавання цих імпульсів здійснюється через творчу активність соціальних груп, які діють у системі економічних та соціальних відносин, мають певне становище в соціальній структурі суспільства.

Існування будь-якої системи передбачає впорядковану взаємодію суб'єктів господарської діяльності, галузей, соціальних груп спільнот. Ступінь та особливості цієї впорядкованості визначають господарський устрій суспільства, який є цілісною і взаємозалежною системою норм, правил, інститутів, що визначають економічну діяльність суспільства. Елементи господарської системи визрівають або створюються завдяки цілеспрямованій діяльності економічних і політичних суб'єктів (уряду, парламенту, підприємств, об'єднань). Цілісність господарської системи забезпечує державна економічна політика, яка:

- створює загальні межі господарювання, встановлює правила економічної поведінки, необхідні обмеження у формі законів, інших норм;
- формує або сприяє формуванню соціально-економічних інститутів, що відповідають обраному господарському порядку (відносини власності, грошова і кредитна системи, податкове законодавство тощо).

Ці правила та норми повинні відповідати принципам існуючого господарського устрою, бути адекватними обраній моделі розвитку економіки (ринкова, планово-централізована, змішана).

Аналіз поняття «соціальний механізм» висвітлив спільні для всіх соціальних механізмів риси:

1. Основна їх функція полягає в регулюванні соціальних процесів відповідно до суспільних потреб.

2. Суб'єктом соціальних механізмів є певні соціальні групи, від взаємодії яких залежать особливості їх функціонування.

3. Соціальні механізми базуються на історично сформованих структурах (соціальні інститути) – сукупності соціальних норм, культурних зразків, що визначають стійкі форми економічної поведінки.

4. Соціальні механізми формуються на основі матеріальних і духовних (досвід історії) надбань.

5. Соціальні механізми містять керовані (легко піддаються впливам), слабо чи зовсім некеровані елементи, що мають вікову традицію (наприклад, демографічні процеси). Механізми, що регулюють їх, є надто інерційними і стійкими, оскільки норми і цінності, що регулюють демографічні відносини,

змінюються протягом багатьох десятиліть.

б. Системність соціального механізму виявляється в наявності зовнішніх функціональних зв'язків із суспільством та внутрішніх зв'язків між елементами, що його утворюють.

Поняття «соціальний механізм розвитку економіки» конкретизується у процесі розгляду такої важливої категорії економічної соціології, як «економічна поведінка».

Економічна поведінка – система соціальних дій, пов'язаних з використанням різних за функціями і призначенням економічних цінностей (ресурсів) та зорієнтованих на одержання користі (вигоди, винагороди, прибутку) від їх обігу.

Вона є своєрідною соціальною субстанцією усіх процесів господарського життя суспільства, оскільки основою обороту економічних цінностей (благ, послуг, інформації) є численні, різноманітні за змістом індивідуальні, групові та масові акти поведінки людей з метою задоволення своїх потреб.

Особи, що виступають на ринку, формуються у конкретних і здебільшого подібних соціально-економічних умовах і тому виявляють здатність до типових форм поведінки. Всі соціальні суб'єкти, включені в економічну сферу, відрізняють коштовні речі від некоштовних; незважаючи на власні погляди, як правило, відстоюють особисті господарські інтереси; суб'єктивно оцінюють конкретні товари, але ці оцінки завжди пов'язані з об'єктивно існуючими цінами; здатні певною мірою передбачати, де їх очікує ймовірна вигода, а де – збитки; прагнуть, залежно від умов і здібностей, великих вигод, намагаються запобігти збиткам; здатні помилятися у розрахунках і діях.

Економічна поведінка як соціальний феномен є предметом вивчення як економічної науки, так і соціології, яка акцентує свою увагу на чинниках, умовах, соціальних інститутах, ситуаціях, а також на соціальних суб'єктах, що реалізують свої конкретні економічні інтереси. Тобто у полі зору соціології перебувають моделі соціальної поведінки щодо максимізації результатів і мінімізації витрат, а також соціокультурні інститути, що уможливають чи обмежують раціональне використання економічних ресурсів (особистісних, технологічних, організаційних, фінансових, інформаційних). Отже, очікуваним результатом економічної поведінки є різні винагороди за дії, пов'язані з використанням і комбінацією економічних ресурсів.

Основою соціальної поведінки економічного типу є система норм і правил, закріплених юридично на державному рівні, у різних угодах між людьми, у традиціях повсякденного життя. Ці норми і правила можуть бути закріплені спеціальними законодавчими актами, у звичаєвому, природному праві, традиціях, соціальних звичках, стереотипах. Однак усі вони визначають порядок і допустимі межі соціальної поведінки суб'єктів, що прагнуть вигод.

Універсальною мотивацією суб'єктів економічної поведінки є формула: максимум винагороди за мінімум витрат. Однак цілком реалізувати цю формулу неможливо, нерідко діяльність приводить до непередбачених результатів. До того ж суб'єкти економічної поведінки діють у певній системі обмежень (лімітів), що вносить істотні корективи в їх плани і наміри.

Параметри економічної поведінки залежать від різних факторів, насамперед від задіяних економічних ресурсів. Тому існує кілька її класифікацій. Однією з найпоширеніших є класифікація, в основі якої – різні фази відтворювального циклу, відповідно до яких виділяють дистрибутивну (розподільчу), виробничу, обмінну, споживчу економічну поведінку.

1. Дистрибутивна економічна поведінка. Розглядає ринок як нескінченний процес перерозподілу величезної маси економічних ресурсів у сфері обміну та обігу, де безліч суб'єктів перманентно набувають і втрачають право контролю над певними благами. Дистрибутивні моделі демонструють різноманітні варіанти доступу до економічних ресурсів, контролю над ними. Залежно від ступеня доступу до ресурсів, контролю за одержанням вигоди від їх обороту виділяють господарську, агентську, функціональну моделі дистрибутивної поведінки. *Господарська модель* характеризує економічну поведінку суб'єктів, що є власниками економічних ресурсів. *Агентська модель* реалізується суб'єктами економічної поведінки, які за дорученням власників забезпечують правовий, економічний та організаційний контроль над діями осіб, що мають доступ до об'єкта чужої власності. *Функціональна модель* властива суб'єктам, які використовують і отримують вигоду з економічних ресурсів, що належать іншим особам. Найтиповіші моделі дистрибутивної поведінки властиві особам, зайнятим за наймом, орендарям. Очевидно, що перелік названих моделей дистрибутивної поведінки не є вичерпним.

2. Виробнича поведінка. Пов'язана з нагромадженням, концентрацією матеріальних, технологічних, інтелектуальних, організаційних та інших ресурсів, поєднанням і комбінуванням з метою одержання конкретних благ і прибутку (доходу) від їх обігу на ринку.

3. Обмінна поведінка. Забезпечує рух різноманітних економічних благ (товарів, послуг, інформації) на ринку на основі обліку та порівняння їх цінностей.

4. Споживча поведінка. Забезпечує вилучення економічних благ з товарного обігу і присвоєння їх з метою задоволення потреб людини. Фаза споживання властива більшості суб'єктів економічної поведінки, що використовують ресурси.

Спонукальною основою економічної поведінки людини є потреби – об'єктивно зумовлені суспільними відносинами свідомі наміри людини (груп людей) досягти кращих умов життя. Потреба є чимось більшим, ніж мета; вона – установка на дію, підтверджений мотивами та стимулами намір, напрям дії. На основі потреб формується економічна свідомість.

Економічна свідомість – погляди, потреби, інтереси, ідеї, уявлення і переконання стосовно економічних процесів і явищ, ставлення до власності, економічної самостійності та ін.

Взаємодія економічної свідомості, яка є внутрішнім чинником економічної діяльності, із зовнішніми чинниками (інституціалізованими формами економіки) складає соціальний механізм економічної діяльності та поведінки. Економічна свідомість базується на систематизованих наукових знаннях, заснованих на свідомому використанні соціально-економічних законів. З економічною свідомістю тісно пов'язане економічне мислення.

***Економічне мислення** – погляди та уявлення, породжені практичним досвідом людей, їх участю в економічній діяльності тощо.*

Ґрунтується воно на економічній практиці, будучи явищем нижчого рівня порівняно з теоретичною свідомістю. Якщо економічна свідомість пов'язана з пізнанням функціонування і розвитку соціально-економічних законів, то економічне мислення – із включенням людини в соціально-економічну практику. Це дає змогу розглядати економічне мислення як форму економічної свідомості в конкретній суспільній ситуації. Відповідно відсталість і нерозвиненість економічної свідомості зумовлює суперечливість економічного мислення, яке сприймає динаміку економічних відносин переважно емоційно.

У процесі пізнання реальних причин, корінних стимулів економічної діяльності й економічної поведінки людей використовують категорію «економічний інтерес».

***Економічний інтерес** – усвідомлена економічна потреба людини, груп, спільнот, об'єктивні спонукальні мотиви їх економічної діяльності.*

Визначається він місцем людини в економічній системі, еволюцією відносин економічної власності, сприяючи узгодженню взаємодії індивідів, груп, верств.

Економічні інтереси, відображаючи роль конкретних суб'єктів у системі суспільного поділу праці, є об'єктивними, належать реальним суб'єктам, що вступають у відносини між собою. їх структура настільки різноманітна, наскільки різноманітні суб'єкти господарських зв'язків. Вони змінюються із зміною ролі їх носіїв у суспільному поділі праці, стають рушійною силою суспільного розвитку економічних відносин.

У взаємодії між собою, особливо щодо розподілу і споживання економічних ресурсів, суб'єкти дбають передусім про власні економічні інтереси, задовольняють свої потреби. Це є однією з передумов їх економічної поведінки.

Оскільки людині, спільноті властиве прагнення до задоволення зростаючих матеріальних потреб, це дає змогу прогнозувати їх економічну поведінку, на яку також впливають вічні загальнолюдські цінності, ментальність тощо. Адже насправді люди не настільки раціональні, їх вибору властивий і емоційний аспект.

У суспільстві, що перебуває на стадії трансформації, постійно відбувається інституціоналізація економічних поглядів, утвердження економічних ролей і норм поведінки. Це пов'язано з утворенням нових організаційних структур, посад. Наприклад, у середині 90-х років в Україні з'явилися нові економічні ролі, натомість відійшло багато колишніх.

***Економічні соціальні ролі** – виконувані соціальними суб'єктами функції, які визначаються їх місцем у системі економічних відносин, пануванням певного типу економічних відносин.*

Вони залежать від системи власності, методів управління економікою, умовами економічної мобільності тощо.

Аналіз економічних ролей різних соціальних суб'єктів потребує з'ясування категорії «економічна активність».

***Економічна активність** – вияв індивідуальності, самореалізації особистості у сфері виробництва обміну та споживання, рівень її економічної взаємодії із зовнішнім середовищем.*

Економічна соціологія послуговується і загальнонауковими категоріями, використовуючи їх як засіб опису економічної та соціальної сфер, соціального механізму розвитку економіки. Однією з них є категорія «власність», оскільки соціально-економічною основою функціонування будь-якої економічної системи є відносини власності.

Власність – соціологічна категорія, яка охоплює низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних тощо), які прямо та опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ.

Власність є комплексом відносин, багатомірним і багатоступеневим явищем, яке формує соціально-політичну структуру суспільства. Розрізняють соціальні, політичні, морально-психологічні та ідеологічні аспекти власності. Соціальний аспект її розкриває процес утворення і розвитку класів, взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства. Реалізується він у взаємодії «людина—людина». Власність у юридичному трактуванні відтворюється системою зв'язків «людина—річ», відображаючи майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних і фізичних осіб щодо привласнення благ.

Складовими власності є відносини володіння, розпоряджання і користування. *Володіння* характеризує належність об'єкта власності конкретному суб'єкту, фактичне панування суб'єкта над об'єктом власності. *Розпоряджання* – це здійснюване власником або делеговане ним іншим економічним суб'єктам право прийняття управлінських рішень з приводу функціонування і реалізації об'єкта власності. *Користування* (використання) – процес виробничого застосування і споживання корисних властивостей об'єкта власності, створених за його участю благ.

Беручи за основу особливості відносин власності, розрізняють такі її форми: індивідуальну, колективну та державну власність. Носіями *індивідуальної власності* є індивіди, домашні (сімейні) господарства. *Колективна власність* реалізується через діяльність корпорацій, кооперативів, трудових колективів, релігійних і громадських об'єднань, організацій. Серед *державних суб'єктів* власності розрізняють загальнодержавні, територіально-регіональні (комунально-муніципальні служби тощо), галузеві (міністерства та відомства). Об'єктами державної власності є засоби виробництва, земля, її надра, рослинний і тваринний світ, робоча сила та результати її діяльності – предмети матеріальної та духовної культури, цінні папери, гроші тощо. Визначальними серед них є засоби виробництва. Саме власність на засоби виробництва характеризує сутність відносин власності.

Функціонування, пріоритетність певних форм, видів власності пов'язані з економічною політикою держави, яка встановлює певний господарський порядок, визначає економічні, правові, морально-психологічні межі його функціонування, постійно здійснює заходи для його підтримання, удосконалення, оновлення елементів відповідно до потреб економічної ситуації. Особливо важливою є економічна політика в суспільстві, що трансформується. Саме на такому етапі перебуває сучасне українське суспільство. **Економічна політика виконує такі функції:**

1. Створення економічних, правових, політичних, морально-психологічних умов, орієнтованих на надання кожному суб'єкту (індивіду, групі, організації та ін.) реальних можливостей для раціонального господарювання.

2. Регулювання системи прийняття господарських рішень, для того щоб засоби виробництва належали ефективним власникам, здатним раціонально і прибутково їх використовувати.

3. Забезпечення стабільних, максимально передбачуваних і сприятливих макроекономічних умов для господарської діяльності.

4. Створення умов і стимулів для ощадливого використання ресурсів, виробництва якісних товарів і послуг.

5. Надання суб'єктам господарської діяльності інформації, забезпечення їм можливостей щодо одержання інформації, необхідної для складання і реалізації господарських програм і планів.

6. Реалізація раціональної політики доходів, спрямованої на подолання соціально-майнової диференціації за допомогою прогресивного оподаткування, забезпечення достатньої платоспроможності всіх верств і груп населення.

Отже, економічна соціологія як специфічна галузь соціологічного знання забезпечує цілісне вивчення економіки як складної системи, у якій функціонують соціальні суб'єкти економічної діяльності, від поведінки яких залежать кінцеві результати економічного розвитку. Активність соціальних суб'єктів залежить від стану і регулятивних можливостей економічної культури; місця і ролі соціальних груп у структурі економічних зв'язків; динаміки їх переміщення й ієрархії цієї структури; здатності специфічних соціальних механізмів регулювати економічні відносини.

4. Становлення економічної соціології як науки

Економічна соціологія почала формуватися як самостійна наукова дисципліна приблизно в середині 50-х років ХХ ст. завдяки старанням американських соціологів (Н. Смелзера, Т. Парсонса, К. Девіса та ін.). Однак деякі елементи були помітними ще у ХVІІІ ст. на хвилі перетворень у європейському суспільстві, започаткованих епохою Просвітництва та буржуазними революціями, передусім соціально-філософською критикою феодальних суспільних відносин та формуванням ідеології капіталізму. Просвітники особливу роль відводили матеріальній культурі, вживаючи на її позначення термін «цивілізація». Своїм змістом цей термін охоплював і людину як творця цивілізації, насамперед сукупні результати діяльності людей. У просвітницькій філософії, започаткованій французькими мислителями Ф. Вольтером, А. Тюрго, Ж. Кондорсе, розвинутий у ХІХ ст. теоретиками позитивізму, зокрема

1. Контом, сформувався концепція прогресивного розвитку цивілізації, який розглядався абсолютно залежним від досягнень людського розуму. Але Ж.-Ж. Руссо у ХVІІІ ст. звертав увагу на суперечності культури як духовно-особистісного феномену, що перебуває у тісних взаємозв'язках з моральністю людини, і цивілізації як зовнішніх умов життя. Інший варіант співвідношення культури та цивілізації розглядав німецький філософ

2. Кант, виокремивши два різновиди культури: «культуру уміння» і «технічне мистецтво» (цивілізацію), відірвану від справжньої культури – «культури

виховання», яка формує істинно духовну людину. Ця культура теж розвивається, але повільніше, ніж «культура уміння», що зумовлює численні проблеми людини і людства. Загалом просвітники розглядали еволюцію суспільства як перманентний прогрес, прямолінійний розвиток цивілізації.

З інших позицій аналізували взаємодію економіки та суспільства англійські економісти А. Сміт, Д. Юм, Д. Рікардо, чий погляд згодом були розвинуті у політекономічному вченні К. Маркса. Взявши за основу тезу про саморегульованість економічної системи, А. Сміт сформулював теорію економічного лібералізму. Згідно з нею людина апіорі (незалежно від досвіду) переслідує власні утилітарні інтереси, кожен товаровиробник дбає про свою вигоду, а суспільство об'єднує зусилля. Тому втручання політики в економічну діяльність неприпустиме, держава повинна захищати свободу підприємництва, не заважати конкуренції, економічній активності людини. Д. Рікардо, поділяючи ці ідеї, сформував засади теорії розподілу та відтворення, заснованої на визнанні соціальної природи економічної діяльності людини. Їх співвітчизник економіст Томас Мальтус (1766–1834) намагався обґрунтувати взаємозалежність між виробництвом і динамікою народонаселення.

Соціальний розвиток західного суспільства відбувався на тлі зростаючого ускладнення та диференційованості соціальних інститутів. У зв'язку з цим постало питання про місце серед них, взаємодію з ними економіки. До цих проблем зверталися Е. Дюркгейм, К. Маркс, М. Вебер, але першим зайнявся дослідженнями основ соціального порядку, соціальної ролі економіки О. Конт, який окреслив характерні особливості, сформулював закони функціонування і розвитку індустріального суспільства.

Ідея органічної єдності та еволюційності соціальної системи була центральною в соціології Г. Спенсера, який, розглядаючи ринок та політику як регулятори суспільного життя, стверджував, що держава не повинна втручатися в економічну діяльність суб'єктів, а тільки захищати їх майнові інтереси.

Проблему вікового плюралізму і диференціації в суспільстві порушив Е. Дюркгейм, стверджуючи, що диференціація є передумовою «органічної солідарності», коли разом живуть різні, майже незалежні люди. Спеціалізованість праці зумовлює їх взаємну потребу, поєднання їх відмінностей в ціле.

Швейцарський економіст Жан-Шарль-Леонар де Сімонді (1773–1842), аналізуючи взаємодію капіталістичної системи виробництва і споживання, правові умови розвитку великого капіталу, дрібних виробників, одним з перших виявив соціальні суперечності капіталізму як соціально-економічної формації. Він підкреслював, що економічні переваги капіталістичної економіки знецінюються соціальними недоліками капіталістичної системи, яку переслідували промислові кризи, антагонізм праці та капіталу, безробіття тощо.

Тогочасна німецька суспільно-політична наука аналізувала економіку через призму політичних інтересів. У ній домінувала теорія К. Маркса про змінні соціальні умови, в основі яких привласнення чужої праці, соціальна нерівність, коли свобода одних означає поневолення інших. Економіку він розглядав як вирішальний фактор розвитку суспільства, оскільки економічні відносини визначають усі інші суспільні відносини, є базисом суспільства, над яким формуються надбудовні форми: політика, право, мораль. К. Маркс ілюстрував цю

залежність, аналізуючи зміну соціально-економічних відносин і соціально-економічних систем. Наприклад, зміни феодальних відносин зумовлюють модифікації надбудовних форм, зокрема появу політичної організації капіталізму, буржуазного права та ін. Він визнавав і зворотний вплив надбудовних форм на економіку, вважав її далеко не єдиним фактором життєдіяльності суспільства.

Багато в чому не погоджувався з Марксом М. Вебер, виходячи з того, що всі суспільні інститути, структури, форми поведінки визначаються і регулюються змістом, вкладеним у них людьми. В економічних відносинах він убачав один з найважливіших чинників соціального розмежування суспільства. Пробудження духу підприємництва, на його думку, стимулювало розвиток економіки, перетворення феодальної Європи на суспільство, яке уособлювало досягнення тогочасної культури («Протестантська етика і дух капіталізму», 1905). Водночас технологія і бюрократія настільки підпорядковують собі світ, звужуючи людський досвід, що у свідомості людини згасають найблискучіші пристрасті – поетична сила уяви, любов до прекрасного, релігійні почуття, переважають прагматичний розрахунок, турбота про комфорт, меркантильні потяги. Економічний чинник він вважав одним із суттєвих елементів соціальної стратифікації суспільства. Намагаючись з'ясувати вплив економіки на політику та інші сфери суспільного розвитку, М. Вебер визнавав і роль соціальних інститутів (політики, етики, релігії) у регулюванні економіки.

Полемізуючи з марксизмом щодо базису і надбудови суспільства, американський економіст і соціолог Торстейн Веблен (1857–1929) підкреслював роль різних факторів (етики, економіки, релігії, культури та ін.) у визначенні їх сутнісних рис, стверджував, що економічна наука має стати наукою про поведінку людей щодо матеріальних засобів існування, вивчав споживчу поведінку різних соціальних груп беручи до уваги психологічні й культурні фактори, що зумовлюють їх дії.

Англійський соціолог польського походження Броніслав-Каспер Малиновський (1884–1942), відзначаючи роль неекономічних чинників у виробництві товарів, вважав їх достатньо важливими у сфері обміну, хоч у деяких його різновидах неможливо простежити економічну основу, наприклад, щодо подарунка.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стрімко розвивалися соціально-економічні дослідження і в Україні завдяки старанням К. Воблого, Й. Данга, Т. Степанова, А. Билимовича, М. Вольського, М. Грушевського, В. Винниченка, В. Садовського, М. Тугана-Барановського, І. Янжуля, Г. Цехановського, які здебільшого розглядали практичні проблеми економіки в єдності з системою певних соціальних цінностей.

Обстоюючи необхідність «соціального консенсусу для забезпечення економічного і соціального прогресу», М. Грушевський, В. Винниченко, В. Садовський доводили відсутність економічних і соціальних передумов соціалістичної революції в Україні, розвивали ідеї еволюційного соціалізму та поступового накопичення елементів майбутнього соціального ладу шляхом демократизації існуючого. М. Туган-Барановський створив теорію циклів та криз, яка була покладена в основу сучасної теорії економічної кон'юнктури, а також широко визнана в світі соціальну теорію розподілу. Предметом досліджень

суспільних наук він вважав матеріальний аспект соціального буття. За його ініціативи в 1918 р. було засновано інститут економічної кон'юнктури, а в 1919 р. – Демографічний інститут, які, щоправда, проіснували недовго. З утвердженням у колишньому СРСР тоталітаризму, ідеологічного шовінізму дехто з учених, які займалися соціально-економічною проблематикою, змушені були зректися поглядів (Р. Оружецький, К. Воблій), інші емігрували (В. Коваль, К. Мацесвич, О. Мицюк), а більшість у 30-ті роки було репресовано.

До середини ХХ ст. розвиток вітчизняної соціології, відповідно й нагромадження знань про взаємозв'язок економічної та соціальної сфер суспільного життя, було перервано внаслідок панування централізовано-адміністративних методів управління економікою. У 60-ті роки відбулося часткове поновлення соціологічної традиції. Проведені емпіричні дослідження давали цікавий матеріал, який, однак, з ідеологічних причин не мав належного наукового обґрунтування.

На противагу радянській традиції західна економічна соціологія розвивалася динамічніше, зокрема індустріальна соціологія, соціологія організацій, теорія соціальної мобільності та соціальної стратифікації. Під впливом структурно-функціональної методології економічна соціологія починає розглядати економіку як одну із соціальних підсистем суспільства, що взаємодіє з його іншими соціальними підсистемами. Першими спробували з'ясувати предмет економічної соціології Т. Парсонс («Економіка та суспільство», 1956), Н. Смелзер («Соціологія економічного життя», 1963), доводячи, що економіка адаптує людину до зовнішнього середовища. Найважливішими економічними процесами, які впливають на розвиток суспільства, є розподіл, обмін, споживання, економічне зростання, а елементами економічної системи – виробництво, капіталовкладення, природні та людські ресурси, підприємництво. Тоді ж відбулася інституціоналізація економічної соціології як самостійної наукової дисципліни.

Економісти, яких не задовольняв поділ соціально-економічних систем на капіталізм, соціалізм і комунізм, зайнялися створенням альтернативних моделей. Так, Хоузлітц (1960) виділив два типи взаємодії між економічною та політичною системами – автономний і залежний. Узявши їх за основу, американський вчений Ліндлом запропонував таку класифікацію ринкових систем:

- традиційні системи приватного підприємництва (склалися у Західній Європі та Північній Америці), що керуються інтересами споживачів;
- системи приватного підприємництва, якими управляє держава (оборонна промисловість США);
- державне підприємництво, в якому ціна регулюється попитом (тогочасна Югославія);
- державне підприємництво, підпорядковане централізованому плануванню (Радянський Союз, Східна Європа).

Важливість цієї класифікації полягає у визнанні ринкових механізмів у всіх економічних системах.

Наступне десятиріччя (70-ті роки) було кризовим для розвитку економічної соціології внаслідок занепаду структурного функціоналізму. Це стимулювало пошук інших методів дослідження економічної системи суспільства. А помітне

зниження ролі американської економічної системи у світовій системі господарювання привернуло увагу багатьох учених до проблем інтернаціоналізації економіки.

Нове тлумачення економіки почало формуватися у 80-ті роки внаслідок впровадження нових інтегральних понять «спосіб мислення» і «спосіб діяльності». Відповідно сформувався усвідомлення важливості не тільки оволодіння і втілення у виробництво, суспільне життя досвіду минулих поколінь, а й з'ясування найраціональніших засобів цієї роботи. Тогочасна економічна соціологія здебільшого вдавалася до порівняльного аналізу економічних систем різних типів, різних країн і регіонів, застосовувала при вивченні економічних процесів макросоціологічний аналіз.

Сучасна західна соціологія економіки аналізує різні соціально-економічні моделі, соціальні механізми економічного розвитку тощо.

У 80-ті роки ХХ ст. оживилася економічна соціологія і на теренах колишнього СРСР. Значний резонанс справили праці російських фахівців Т. Заславської та Р. Ривкіної. Серед українських дослідників виділялися своїми працями А. Ручка, Є. Суїменко, С. Макеєв, О. Якуба та ін.

Сучасний розвиток економічної соціології в Україні зумовлений складними соціально-економічними перетвореннями, пошуком шляхів подолання суспільно-економічної кризи, інтегрування у світове господарство. Увагу її привертає комплекс проблем, пов'язаних із процесами глобалізації. Як самостійний напрям, вітчизняна економічна соціологія робить перші кроки, зосереджуючись на аналізі економічних процесів у суспільстві, їх специфіки у загально цивілізаційному контексті, нових різновидів і форм економічної діяльності, функціонування економічних інститутів тощо.

5. Проблемні пошуки вітчизняної економічної соціології

Сучасне українське суспільство переживає складний і болісний процес трансформації соціально-економічної системи, пов'язаний з подоланням монополії однієї форми (державної) власності, соціальної та духовної уніфікованості, становлення реального політичного та економічного плюралізму, формування громадянського суспільства, розвитку ринкового господарювання, інтеграції у світові господарські зв'язки. Труднощі трансформаційного періоду посилюються процесами глобалізації, утвердженням на світовій арені постіндустріального, інформаційного суспільства.

Це особливо актуалізує необхідність використання основних методологічних принципів економічної соціології у плануванні й реалізації науково вивіреної соціально-економічної політики. Розкриваючи взаємозалежність різних аспектів, економічна соціологія привертає увагу до ще невивчених соціальних наслідків реформ, пропонує методологічний і методичний інструментарій їх передбачення.

При переході до ринкових відносин істотно змінюються роль і значення держави в регулюванні соціально-економічних процесів. Передусім обмежується її втручання в економіку, а спрямовується на забезпечення безперервного функціонування ринкового механізму, розвиток продуктивних сил, зміцнення обороноздатності країни, економічну підтримку і соціальний захист населення

завдяки раціональному розподілу і перерозподілу сукупного суспільного продукту і національного доходу країни.

Найважливішим інструментом державного регулювання економічних процесів, розв'язання соціальних, політичних, екологічних завдань є бюджетний механізм, за допомогою якого держава впливає на розвиток макроекономічних процесів, економічне зростання країни, зміцнення соціальної сфери, науково-технічний прогрес, переоснащення матеріально-технічної бази виробництва, зниження рівня безробіття і підвищення зайнятості.

Державне регулювання економіки здійснюється на підставі пріоритетів бюджетної політики, націлених на вирішення оперативних завдань і довгострокових цільових програм, що охоплюють різноманітні сфери суспільства.

В економічній поведінці суб'єктів сучасного українського суспільства окреслили два протилежні типи. Один з них зорієнтований на життєву стратегію «максимум доходу ціною максимуму праці», другий характеризується життєвою стратегією «гарантований дохід за мінімуму праці». Економічна поведінка першого типу потребує від працівника максимальних зусиль, високої інтелектуальної та фізичної напруги, ризику і є типовою для особистостей, які активно включаються в ринкові економічні відносини. Такий тип економічної поведінки притаманний 42–44% зайнятого населення. Інший (патерналістський) тип поведінки, зорієнтований на турботу, підтримку держави, підприємства, характерний приблизно для 36–38% працівників. Інші вияви економічної поведінки посідають різні місця в діапазоні між охарактеризованими вище полюсами. Так, за даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», 47,8% хотіли б жити нехай бідніше, але з гарантованим рівнем доходів, без ризику. Жити заможніше, але ризикуючи, діючи ініціативно готові 41,1% (11,1% не відповіли). До першої категорії респондентів належать представники доринкового типу економічної поведінки.

Вихідний тип ринкової поведінки передбачає високу економічну активність індивіда, розуміння того, що ринок створює можливості для підвищення добробуту відповідно до затрачених зусиль, знань, навичок. Такий тип поведінки в Україні тільки формується. Досить гнучка структура його ціннісних орієнтацій допомагає швидко адаптуватися до нових умов соціального середовища, адекватно реагувати на вимоги соціальних інститутів.

Ринковий тип поведінки майже цілком (понад 95%) орієнтований на підприємництво. Однак відсутність необхідних знань, інші обставини нерідко призводять до мутації цього типу поведінки у псевдоринковий. Активна орієнтація на підприємництво властива 30% носіїв ринкового типу поведінки. Наявність псевдоринкового типу свідчить про низький рівень розвитку соціальної системи, оскільки ринковий тип поведінки залежить від рівня розвитку ринкових відносин.

Істотне значення у формуванні ринкових механізмів відіграють підприємницькі орієнтації громадян. Рівень їх спроможності займатися підприємницькою діяльністю можна інтерпретувати як показник потенційних можливостей громадян знайти нове місце роботи або включитись до самозайнятості в разі втрати свого робочого місця. За результатами соціологічного опитування визнали себе здатними до підприємницької діяльності

19% респондентів, передусім молодь і чоловіки. Стабільна економічна ситуація на підприємстві, особливо недержавному, де працює респондент, значно підвищує його потенційні можливості до власної підприємницької діяльності. На ставлення населення до підприємницької діяльності та наміри зайнятися нею істотно впливають рівень матеріального добробуту, становище на ринку праці, вік і сфера зайнятості. Водночас для значної частини дорослого населення України нормою є участь в офіційно незареєстрованій економічній діяльності.

Для України, як і для інших країн з перехідною економікою, неминучими є глибокі радикальні зміни в усіх сферах життя суспільства, подолання тоталітарних ментальних традицій та посттоталітарних комплексів. Сама ідея багатокладної економіки, заснованої на різних формах власності, в тому числі й приватній, вимагає суттєвого зламу свідомості з її стереотипами панування державної власності на засоби виробництва. Утвердження і розвиток приватновласницьких відносин веде до зміни моральних критеріїв в оцінці нетрудових доходів, біржових спекуляцій, посередницької діяльності.

Формування нових економічних відносин визначає нові особливості надбудовних утворень, взаємодії економіки з соціальними процесами.

У межах економічної соціології існує також прикладна галузь – соціологія промисловості, яка вивчає діяльність, диференціацію і взаємодію певних соціальних груп, що функціонують у сфері промислового виробництва.

Загалом сучасна економічна соціологія зосереджується на вирішенні таких завдань:

1. Дослідження соціальних механізмів, що визначають розвиток економічної сфери суспільства, регулюють економічну діяльність індивідів, спільнот і груп.
2. Вивчення особливостей мотивації різних форм соціально-економічної поведінки людини (особистості чи соціальної спільноти), її впливу на процеси і результати економічного розвитку.
3. З'ясування основних тенденцій і ефективності діяльності соціального механізму розвитку економіки.
4. Вивчення особливостей і ефективності впливу на людину та її економічну діяльність мотиваційних, статусних, культурних, управлінських соціальних регуляторів.
5. Дослідження спрямованості та особливостей впливу на зміну соціально-економічної структури суспільства існуючої в ньому економічної системи (планово-централізованої, ринкової).
6. Визначення раціональних напрямів економічної політики держави.
7. Дослідження конкретних соціально-економічних, соціокультурних і соціально-політичних умов функціонування економічної сфери суспільства.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.

2. **Жоль К.К. Соціологія:** Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. **Соціологія.** Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. **Соціологія:** Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. **Навчальний словник-довідник.** За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Лекція № 7

Тема: «Методика соціологічних досліджень»

План

1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види.
2. Мета і завдання соціологічного дослідження.
3. Методи соціологічного дослідження
 - 3.1. Вибірка у соціологічному дослідженні.
 - 3.2. Методи збору соціологічної інформації: опитування, види опитувань; метод інтерв'ю; спостереження; соціологічний експеримент; тестування; метод фокус-груп; метод експертних оцінок; анкетування.
 - 3.3. Особливості роботи інтерв'юера.
 - 3.4. Обробка та аналіз результатів соціологічних досліджень.

Ключові слова: соціологічне дослідження, *теоретико-пізнавальні* і практичні дослідження, анкета, вибіркова сукупність, генеральна сукупність, документ, експеримент, інтерв'ю, опитування, програма соціологічного дослідження, репрезентативність, респондент, спостереження; факторний та кластерний аналіз.

1. Соціологічне дослідження: поняття, функції, види

Соціологічне дослідження є досить складною справою, потребує серйозної і тривалої підготовки. Надійність і цінність отриманої інформації безпосередньо залежить від оволодіння правилами, технологією його підготовки і проведення.

Соціологічне дослідження – система логічно послідовних методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур для отримання наукових знань про соціальне явище, процес.

Основні функції соціологічного дослідження:

- *пізнавальна* – відкриває нові знання про функціонування і розвиток суспільства та його окремих сфер, про сутність соціальних явищ і процесів, роль людини в них, дає змогу побудувати цілісну картину реального життя соціуму, спрогнозувати його розвиток;
- *методологічна* – забезпечує реалізацію міждисциплінарного зв'язку соціології з іншими науками про людину і суспільство, що зумовлює нові підходи у вивченні соціальної дійсності, важливі відкриття на межі різних наукових напрямів;
- *практична* – полягає у виробленні практичних заходів із вдосконалення соціальної реальності, ефективного соціального контролю за соціальними

процесами;

- *інформаційна* – сприяє отриманню соціальної інформації щодо стану і тенденції розвитку явищ і процесів суспільного життя, функціонування соціальних спільнот, груп, окремих індивідів, їх потреб, мотивів, реальної та вербальної поведінки, громадської думки, що формує інформаційну базу пізнання соціальної реальності;
- *управлінська* – забезпечує соціальне управління на всіх рівнях функціонування соціуму, зворотний зв'язок між суб'єктами (владними, адміністративними структурами, керівниками підприємств, організацій) та об'єктами (населенням, окремими соціальними групами, працівниками) управління, вироблення науково обґрунтованих управлінських рішень.

У проведенні соціологічних досліджень виділяють чотири послідовних, логічно і змістовно взаємопов'язаних етапи:

1. **Підготовчий.** Полягає у виробленні програми та інструментарію – анкети, бланка інтерв'ю, бланка фіксування результатів спостереження, аналізу документів тощо.
2. **Збір первинної соціологічної інформації.** Відбувається за допомогою опитування, спостереження, аналізу документів, експерименту.
3. **Упорядкування та обробка зібраної інформації.**
4. **Аналіз обробленої інформації, підготовка звіту, формулювання висновків, розробка рекомендацій.**

Специфіка кожного з етапів визначається конкретним видом соціологічного дослідження. Їх виділяють залежно від узятих за основу критеріїв. Найважливішими з них є мета дослідження, глибина потрібного аналізу, метод збирання первинної соціологічної інформації, об'єкт дослідження, терміни проведення, відносини між замовником і виконавцем, сфера соціальної дійсності, яку вивчають.

За метою виокремлюють:

- *фундаментальні дослідження* – спрямовані на встановлення та аналіз соціальних тенденцій, закономірностей розвитку і пов'язані з вирішенням найскладніших проблем суспільства;
- *прикладні дослідження* – націлені на вивчення конкретних об'єктів, вирішення певних соціальних проблем;

За глибиною аналізу виділяють:

- *пошукові дослідження* – за своїми параметрами є найпростішими, вирішують прості за змістом завдання. Застосовують їх тоді, коли проблема, об'єкт або предмет дослідження належить до маловивчених або взагалі не вивчених. Охоплюють невеликі сукупності, мають спрощені програму та інструментарій. Найчастіше використовують як попередній етап більш глибокого масштабного дослідження, орієнтуючи їх на збирання інформації щодо об'єкта та предмета дослідження, уточнення гіпотез тощо;
- *описові дослідження* – покликані створити відносно цілісну уяву про досліджувані явища, процеси. Проводять відповідно до повної програми, застосовуючи чіткий, детально опрацьований інструментарій,

здебільшого тоді, коли об'єктом аналізу є відносно велика спільнота людей, з певними соціальними, професійними і демографічними характеристиками. За структурою, набором процедур є значно складнішими від пошукових досліджень;

- *аналітичні дослідження* – полягають не тільки в описуванні соціальних явищ та їх компонентів, а й у встановленні причин їх виникнення, механізмів функціонування, виокремленні факторів, що забезпечують їх. Підготовка аналітичного соціологічного дослідження потребує значних зусиль, професійної майстерності дослідника – аналітичних здібностей, вміння інтерпретувати та аналізувати складну соціологічну інформацію, робити виважені висновки.

За методом, застосовуваним у соціологічному дослідженні, виокремлюють опитування і аналіз документів, соціологічне спостереження, соціологічний експеримент.

За затратами часу виділяють довгострокові (терміни проведення – від 3 років і більше), середньострокові (від 6 місяців до 3 років), короткострокові (від 2 до 6 місяців) та експрес-дослідження (від 1–2 тижнів до 1–2 місяців).

Зважаючи на тип відносин між замовником і виконавцем, соціологічні дослідження бувають держбюджетними і госпрозрахунковими. *Держбюджетні дослідження* виконують на замовлення державних установ, оплачуються ними; *госпрозрахункові* – на замовлення окремих підприємств, організацій, фірм, які й оплачують їх виконання.

Залежно від способу дослідження об'єкта (у статичі чи динаміці) виділяють разове і повторне соціологічне дослідження. *Разове дослідження* інформує про стан об'єкта, його кількісні, якісні характеристики на момент дослідження, відображає «моментальний зріз» соціального явища. Дані, що відтворюють зміни об'єкта, їх напрями і тенденції, можуть бути отримані лише за допомогою *повторних досліджень*, які проводять через певні проміжки часу. Тобто повторні дослідження проводять кілька разів протягом певного часу на підставі єдиної програми та інструментарію. Серед повторних досліджень виділяють панельні (досліджують зміни одного й того самого об'єкта упродовж певного часу, при цьому обов'язковим є збереження однакової вибірки), трендові (досліджують зміни протягом певного часу на тому самому об'єкті без дотримання вибірки), когортні (досліджують специфічні соціальні сукупності – когорти – впродовж певного часу).

Щодо об'єкта пізнання дійсності виокремлюють соціологічні дослідження у сфері управління, промисловості, сільського господарства, науки, освіти, політики, культури, охорони здоров'я тощо.

За системою вибору одиниць об'єкта соціологічні дослідження поділяються на монографічні, суцільні та вибіркові. *Монографічні дослідження* спрямовані на вивчення певного соціального явища або процесу на одному об'єкті, який виступає представником цілого класу подібних об'єктів. У *суцільних дослідженнях* обстежують усі, без винятку, одиниці об'єкта. Оскільки вони потребують багато часу, значних людських і матеріальних ресурсів, їх проводять рідко. З метою прискорення їх і скорочення витрат найчастіше використовують

вибіркові дослідження. Вони обстежують не всі одиниці, що є об'єктом дослідження, а лише їх частину. Мета вибіркового дослідження – на підставі певної кількості обстежених одиниць об'єкта (кількість і характеристику їх визначають за допомогою спеціальних правил, математичних прийомів) скласти висновки щодо досліджуваного явища як цілого.

Своєрідне місце у цій класифікації посідають *пілотажні (пробні) соціологічні дослідження*, які дають змогу оцінити якість інструментарію (анкет, опитувальних листів, протоколів спостереження, процедур, аналізу документів тощо), а також внести необхідні корективи у нього. Наслідки цих досліджень, зафіксовані у робочих документах, впливають на поліпшення методик, інструкцій щодо відбору та організації збирання вихідних даних.

2. Мета і завдання соціологічного дослідження

Мета соціологічного дослідження містить в собі відповідь на питання, для чого воно проводиться, орієнтує дослідження на кінцевий результат, визначає логіку і спрямованість завдань, упорядковує різноманітні дослідницькі процедури. Відповідно до мети соціологічні дослідження поділяють на *теоретико-пізнавальні* (спрямовані на глибше пізнання явища чи процесу, отримання нового, різнобічного знання, вирішення соціальних проблем шляхом розробки нових підходів до їх вивчення) і *прикладні* (націлені на практичне розв'язання чітко окреслених соціальних проблем – організаційних, управлінських, соціально-психологічних, пов'язаних з вирішенням конфліктних ситуацій тощо). Оскільки мета дослідження має узагальнений вигляд, для її досягнення треба розробити завдання.

Завдання соціологічного дослідження – логічно сформульовані настанови, вказівки, послідовне вирішення яких конкретизує поставлену мету і забезпечує її реалізацію.

Завдання соціологічного дослідження поділяють на *головні* (передбачають пошук відповідей на головне запитання, безпосередньо пов'язане з розв'язанням поставленої проблеми), *часткові* (виникають у процесі вирішення головних завдань, впливають з них і також спрямовані на розв'язання проблеми) і *додаткові* (можуть бути логічно не пов'язаними з метою дослідження, виникають у разі необхідності вирішення якихось додаткових питань, наприклад, методичних).

3. Методи соціологічного дослідження.

3.1. Вибірка у соціологічному дослідженні

На етапі збирання первинних матеріалів суб'єкт соціологічного дослідження повинен з'ясувати кількісні та якісні параметри об'єкта, уточнити, хто є носієм інформації, скільки таких носіїв треба обстежити, щоб отримати реальну картину соціальної реальності. У практиці емпіричних досліджень, якщо об'єкт кількісно невеликий (не перевищує 300–500 одиниць), можна вдатися до суцільного обстеження, опитавши, наприклад, усіх респондентів або проаналізувавши всі номери визначених часописів тощо.

Але соціологія найчастіше має справу з великими групами людей, носіями певних характерних ознак, учасниками різноманітних соціальних процесів. Об'єктом досліджень можуть бути десятки і сотні тисяч людей, що мешкають у різних регіонах, містах, областях; багатотисячні колективи промислових підприємств, організацій; великі соціальні спільноти: підприємці, молодь, студентство, жіноцтво, діти. Тому дослідник, дбаючи про якість, достовірність майбутніх результатів, повинен ретельно підійти до вибору найоптимальніших методів. Адже суцільні обстеження за таких обставин неможливі (виняток становлять суцільні дослідження, використовувані під час перепису населення, проведення референдумів). Тому найчастіше вдаються до вибіркового методу як альтернативи суцільному обстеженню. Його теорія ґрунтується на досягненнях математичної статистики.

Вибірковий метод – науково обґрунтований підхід, за результатами якого роблять висновки про об'єкт дослідження як ціле, спираючись на дані аналізу його певної частини.

Використання методу вибірки передбачає опанування таких понять, як «генеральна сукупність», «вибіркова сукупність», «одиниця відбору», «одиниця спостереження», «репрезентативність», «помилка репрезентативності» тощо.

Генеральна сукупність – обмежений територіально і в часі об'єкт дослідження.

Визначення генеральної сукупності передбачає конкретизацію характеристик об'єкта, його найважливіших суттєвих ознак, які піддаються фіксації.

Вибіркова сукупність – певна кількість відібраних за суворими правилами елементів генеральної сукупності.

Вона нібито є мікромоделлю генеральної сукупності, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками і контрольними ознаками.

Одиниці відбору – елементи вибіркової сукупності, які згідно з планом вибирає дослідник на кожному етапі побудови вибірки.

Такими елементами є поселення, підприємства, різноманітні спільноти.

Одиниці спостереження – елементи вибіркової сукупності, які підлягають обстеженню.

Ними можуть бути як окремі індивіди, так і соціальні групи.

Для побудови вибірки конкретного соціологічного дослідження потрібно попередньо оцінити якість вибірки (визначити ймовірність і ступінь точності, з якими дані, отримані під час дослідження вибіркової сукупності, можна переносити на генеральну сукупність); дібрати тип вибірки, найбільш адекватний меті й завданням дослідження; визначити обсяг вибірки, який, з одного боку, повинен бути статистично значущим, а з іншого – економним, забезпечуючи оперативне отримання якісної інформації.

Визначення якості вибірки означає оцінку її на предмет репрезентативності щодо всього об'єкта дослідження.

Репрезентативність вибірки – здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї.

Помилка репрезентативності – відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності.

Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних. Головне завдання на цьому етапі соціологічного дослідження – врахувати помилку репрезентативності під час інтерпретації та узагальнення результатів дослідження, проведеного із застосуванням вибіркового методу.

Значну роль у визначенні якості інформації, отриманої в результаті емпіричного дослідження, окрім репрезентативності, відіграють такі параметри, як надійність і валідність.

Надійність інформації – адекватність одержаних результатів дослідження соціальної ситуації.

Забезпечується вона врахуванням так званих випадкових помилок, які є неминучими внаслідок неоднорідності досліджуваного контингенту. Чим однорідніший контингент обстеження і чим більший обсяг вибіркової сукупності, тим незначніша випадкова помилка вибірки і відповідно вища якість отриманої інформації. Випадкові помилки виникають також і через низьку якість інструментарію, непрофесійну роботу дослідника тощо. Величину випадкової помилки можна розрахувати за допомогою спеціальних математичних формул.

Якість дослідження встановлюється величиною випадкової помилки (знаходять її за допомогою математичних формул), яка дає змогу врахувати її під час поширення висновків, зроблених на підставі вибіркового дослідження, на всю генеральну сукупність.

Валідність (обґрунтованість) інформації – відповідність результатів саме тим явищам і процесам, які передбачалося дослідити.

До зниження валідності можуть призвести не тільки помилки інструментарію, а й систематичні помилки вибірки.

Систематичні помилки – помилки, які виникають внаслідок неправильних вихідних статистичних даних про параметри контрольних ознак генеральної сукупності, занадто малого обсягу вибірки, хибного застосування способу відбору одиниць аналізу тощо.

Визначити величину систематичних помилок за допомогою математичних формул неможливо, тому вони значно погіршують результати досліджень і взагалі можуть звести їх нанівець. Крім того, слід враховувати, що надійність і валідність – самостійні параметри, не залежать один від одного, характеризують якість дослідження з різних боків. Тому обов'язково їх треба визначати окремо.

Перед тим, як обрати тип вибірки, визначаються щодо методу (ймовірнісний або цілеспрямований) відбору одиниць аналізу.

Ймовірнісний (випадковий) метод. Передбачає випадковий відбір одиниць аналізу, згідно з яким кожна одиниця генеральної сукупності має однакову можливість потрапити до вибіркової сукупності. Він покладений в основу випадкового та механічного типів вибірки. Випадкова вибірка є досить поширеною в соціологічних дослідженнях. Сутність її полягає в тому, що всі

елементи генеральної сукупності, наприклад, працівників підприємства фіксують на картках, використовуючи їх прізвища або спеціальні кодувальні номери. Перемішавши картки у барабані, вибирають необхідну їх кількість. Для великих генеральних сукупностей застосовують вибірку, згідно з якою всі елементи генеральної сукупності утворюють єдиний список, з якого через рівні інтервали відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності.

«Гніздова» вибірка є протилежною до районованої. У ній за одиницю відбору для суцільного обстеження беруть групи, колективи. Якщо при районуванні дослідник виокремлює різнотипні підсукупності, то при гніздовій вибірці генеральну сукупність розбивають на однотипні групи («гнізда»), всередині яких містяться різнорідні одиниці спостереження. Наприклад, досліджуючи колективи навчальних закладів, за одиницю можна взяти певні учнівські класи, студентські групи тощо.

Застосовуючи цей метод, дослідник повинен усі одиниці генеральної сукупності розподілити між гніздами, подбати про максимальну ідентичність за параметрами основних характеристик гнізд. Зручність, доступність і простота виокремлення гнізд роблять цей метод раціональним та економним. Але формальний підхід до виокремлення гнізд може призвести до спотворення реальної картини досліджуваного об'єкта.

Серійну вибірку використовують з метою розбити генеральну сукупність на однорідні частини (серії) за певними ознаками. Вважаючи серією сукупність статистично відмінних одиниць, дослідник може будувати вибірку з урахуванням детальних ознак структурної організації об'єкта. З кожної серії (пропорційно кількості елементів у ній) відбирають необхідну кількість елементів вибіркової сукупності.

Квотна вибірка застосовується тоді, коли до початку дослідження відомі

$$n_i = (N_i \cdot n) : N,$$

де n_i — кількість елементів, які належить вибрати з певної серії; N_i — кількість одиниць у серії, n — вибіркова сукупність; N — генеральна сукупність.

статистичні дані про контрольні ознаки елементів генеральної сукупності. Це дає змогу побудувати вибірку сукупність, відтворивши найважливіші пропорції генеральної сукупності, а на підставі цих пропорцій розрахувати відповідні квоти. Інформацію, яка утворює квоти, одержують з документів державної чи відомчої статистики. Найчастіше використовують показники за статтю, віком, освітою, типом поселення тощо.

Прикладом *стихійної вибірки* є поштове опитування читачів періодичного видання, опитування першого зустрічного журналістами на вулицях міст, метод «снігової кулі». Цей метод використовують, коли потрібно опитати декілька сот представників громадських організацій, знаючи, наприклад, лише 10 з них. Тоді інших респондентів шукають за допомогою цих 10, якщо кожен з них погодиться повідомити про своїх знайомих, які належать до цих організацій, а ті повідомлять про своїх знайомих. Наслідком цього буде збільшення кількості людей, яких можна буде опитати, тобто вибірка формується поступово, як «снігова куля».

Всі наведені типи вибірок відносять до *однощаблевих*. У сучасній практиці проведення масових великомасштабних досліджень застосовують *складні багатощаблеві вибірки*, які поєднують різні підходи до її формування.

3.2.Методи збору соціологічної інформації: опитування, види опитувань; метод інтерв'ю; спостереження; соціологічний експеримент; тестування; метод фокус-груп; метод експертних оцінок; анкетування

Опитування

Серед методів збору первинної соціальної інформації найпопулярнішим є метод опитування, який у багатьох людей асоціюється саме із соціологією.

Опитування – метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) чи опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога і респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

За допомогою опитування можна одержати інформацію, яка не завжди відображена в документальних джерелах чи доступна прямому спостереженню. До опитування вдаються, коли необхідним, а часто і єдиним, джерелом інформації є людина – безпосередній учасник, представник, носій досліджуваних явища чи процесу. Вербальна (словесна) інформація, одержана завдяки цьому методу, значно багатша, ніж невербальна. Вона легше піддається кількісному опрацюванню та аналізу, що дає змогу широко використовувати для цього обчислювальну техніку. На користь цього методу служить і його універсальність, оскільки під час опитування реєструють мотиви діяльності індивідів, результати цієї діяльності. Усе це забезпечує опитуванню переваги щодо методу спостереження або методу аналізу документів.

При опитуванні надто важливою є взаємодія соціолога та опитуваного. Дослідник втручається у поведінку респондента, що, звичайно, не може не позначитися на результатах дослідження. Інформація, одержана від респондентів за допомогою опитування, відображає реальність тільки в тому аспекті, в якому вона існує в свідомості опитуваних. Тому завжди слід враховувати можливе спотворення інформації при застосуванні опитування, що пов'язано з особливостями процесу відображення різних аспектів соціальної практики у свідомості людей.

Плануючи збір інформації методом опитування, слід брати до уваги й умови, які можуть впливати на її якість. Однак зважити на всі обставини практично неможливо. Тому умови, не взяті до уваги, належать до випадкових чинників. Ними, наприклад, можуть бути місце і обставини проведення опитування. Ступінь незалежності інформації від впливу випадкових чинників, тобто її стійкість, називається надійністю інформації. Вона залежить від здатності суб'єкта давати одні й ті ж відповіді на одні й ті самі запитання, визначається незмінністю цих запитань і варіантів відповідей на них для всієї обраної сукупності респондентів або кожної з її груп.

Для підвищення надійності інформації слід дбати про незмінність якомога більшої кількості умов збору інформації: місцевих обставин опитування, порядку формулювання запитань і відповідей на них, впливів дослідників на респондентів у процесі спілкування.

Для одержання достовірної інформації необхідно, щоб опитуваний:

- а) сприйняв потрібну інформацію;
- б) правильно зрозумів її;
- в) зміг згадати, за необхідності, події минулого;
- г) обрав достеменно відповідь на поставлене запитання;
- г) зміг адекватно висловитися.

Важливо також, щоб опитуваний не тільки міг, а й хотів щиро відповісти на запитання.

Якість первинної соціологічної інформації значною мірою залежить від вимірювального інструменту – соціологічного питальника (бланк інтерв'ю, анкета). Критеріями їх оцінки є стійкість і обґрунтованість.

Стойкість інструменту вимірювання – ступінь відтворення результатів вимірювання за повторного використання цього інструменту на одній і тій самій групі і за тих самих умов.

Обґрунтованість інструменту вимірювання – ступінь відповідності зареєстрованих у процесі вимірювання характеристик і характеристик, які планувалося виміряти.

Обґрунтований інструмент вимірювання повинен бути стабільним.

Перевірка якості вимірювального інструменту є складною, трудомісткою, але необхідною процедурою. Без неї не можливо визначити наукову значущість одержаних результатів.

Щодо достовірності зібраної інформації опитування передбачає такі основні фази:

- а) адаптацію;
- б) досягнення поставленої мети;
- в) завершення опитування.

Кожне опитування починається з *фази адаптації*, під час якої у респондента створюють мотивацію до відповіді на запитання і готують його до дослідження. Фаза адаптації складається із звернення і декількох перших запитань. Звернення є зав'язкою, початком опитування. Щоб респондент зміг надати потрібну інформацію, необхідно підготувати його до цього: пояснити зміст питальника, мету опитування, при роботі з анкетною – правила її заповнення, і, поступово ставлячи запитання, підвести його до теми дослідження. Основне завдання – встановити контакт з респондентом, «зав'язати розмову». Тому нерідко соціолог формулює спершу запитання, відповіді на які не дають пов'язаної з темою дослідження інформації, але залучають опитуваного до розмови.

Складніше сформулювати в опитуваних мотивацію до участі у дослідженні. Для цього необхідно їх зацікавити, зачепивши актуальні життєві проблеми. Формулювання мети дослідження, пояснення можливості використання його результатів для задоволення потреб респондентів – все це актуалізує участь в опитуванні, стимулює прагнення респондента надати достовірну інформацію.

Однак дослідження не завжди пов'язані з потребами опитуваних. Так, при опитуванні експертів звернення повинно відповідати таким мотивам, як

престижні міркування, прагнення принести користь іншим. До опитуваного звертаються як до компетентного спеціаліста, експерта з досліджуваної проблеми.

На вірогідність одержаної в процесі опитування інформації впливає побоювання респондента, що його відверті відповіді стануть відомими іншим людям, керівництву і будуть використані йому на шкоду. Анонімне опитування зменшує вплив цього чинника і підвищує достовірність соціологічних даних.

Основний зміст другої фази опитування – *досягнення поставленої мети* – полягає у зборі основної інформації, необхідної для вирішення сформульованих завдань. У процесі відповіді на основну, а відповідно і найбільшу за обсягом частину питальника зацікавленість респондента може поступово згасати. Для стимулювання її використовують функціонально-психологічні питання, які несуть смислові навантаження, становлять певний інтерес, знімають втому і підвищують мотивацію опитуваних.

Остання фаза – *завершення опитування*. Наприкінці питальника вміщують функціонально-психологічні «легкі» запитання, які знімають напруження у респондента і дають змогу йому виявити свої почуття.

Опитування класифікують за різними критеріями. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента їх поділяють на заочні (анкетні) та очні (інтерв'ю), кожен з яких має свої різновиди; за ступенем формалізації – стандартизовані і нестандартні (вільні); за частотою проведення – одноразові й багаторазові; за охопленням об'єкта – суцільні й вибіркові. Специфічними видами є опитування експертів, соціометрія.

Анкетування

Одним з найпоширеніших видів опитування є анкетування, яке передбачає самостійне заповнення анкети респондентом. Використовуючи роздаткову, поштову чи надруковану у пресі анкету, дослідник з мінімальною технічною допомогою за короткий час може зібрати первинну інформацію від сотень респондентів. Забезпечуючи повну анонімність, метод анкетування дає змогу ефективніше досліджувати морально-етичні проблеми.

Анкета – тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульованих і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Оскільки анкету респондент заповнює самостійно, особливо важливе значення мають структура запитань, мова і стиль їх формулювання, рекомендації щодо заповнення анкети, а також її графічне оформлення. Починається вона вступною частиною, в якій зазначають, хто, з якою метою проводить опитування, вміщують інструкцію щодо заповнення анкети, зосереджують увагу на способі її повернення після заповнення, її текст повинен створити у респондента настрій співробітництва. Вступну частину найчастіше розміщують на титульному аркуші.

Наступним структурним елементом анкети є контактні запитання. Їх мета – зацікавити респондента, полегшити йому входження у проблему. Тому вони повинні бути простими за формулюванням, передбачати достатньо легкі відповіді на них.

Сутнісну інформацію містять основні запитання, зміст яких повністю визначається цілями і завданнями дослідження. Найкраще, якщо кожному окремому завданню відповідає певний блок запитань, а перехід до нового

супроводжується поясненнями. Наприклад: «На цьому закінчуємо розмову про Вашу роботу. Тепер декілька запитань про Ваші можливості щодо проведення вільного часу».

Після основних вміщують запитання для з'ясування соціально-демографічних характеристик респондентів. Наприкінці дають декілька запитань, які повинні зняти психологічне напруження в опитуваних, допомогти їм усвідомити необхідність і значущість здійсненої ними роботи.

Запитання анкети є висловлюваннями, розрахованими на одержання інформації, що дає змогу операціоналізувати ознаки певного соціального явища.

За структурою запитання анкети класифікують на відкриті, напівзакриті, закриті (цю групу запитань, у свою чергу, поділяють на альтернативні й неальтернативні). У *закритих запитаннях* респонденту дають повний перелік варіантів відповідей, пропонуючи обрати один або декілька з них. Їх поділяють на *альтернативні* (коли необхідно вибрати тільки один варіант відповіді) і *неальтернативні* («питання-меню», які допускають вибір кількох варіантів відповідей). *Відкриті запитання* не пропонують жодних варіантів відповідей, і респондент може висловлюватися на власний розсуд. *Напівзакриті* запитання в переліку запропонованих відповідей мають позиції «інше» або «що ще?».

За формою виділяють прямі та непрямі запитання. *Прямі запитання* дають змогу одержати інформацію безпосередньо від респондента («Чи задоволені Ви своєю роботою?»). Коли ж від респондента необхідно одержати критичну думку про нього, інших людей, негативні явища життя, використовують *непрямі запитання*, пропонуючи на його розгляд уявну ситуацію, яка не вимагає самооцінки конкретно його якостей та обставин його діяльності.

Основні запитання спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища; *неосновні* – на з'ясування основного запитання (запитання-фільтри), перевірку щирості, правдивості відповідей респондента (контрольні запитання), встановлення контакту з респондентом (контактні). За змістом їх поділяють на: *запитання про факти поведінки*, спрямовані на виявлення вчинків, дій та результатів діяльності людей; *запитання про факти свідомості* (виявляють думки, мотиви, оцінки, очікування, плани респондентів на майбутнє); *запитання про особистість респондента* (соціально-демографічний блок запитань, що виявляють вік, стать, національність, освіту, професію, сімейний стан та інші статусні характеристики респондентів).

Підвищенню достовірності служить і забезпечення можливості для респондента ухилитися від відповіді або дати невизначену відповідь. З цією метою в анкеті передбачають такі варіанти відповідей, як «мені важко відповісти», «як коли», «буває по-різному» тощо. Важливо також, щоб запитання не мали у своїх формулюваннях явних або неявних підказок. При формулюванні оціночних запитань і варіантів відповідей обов'язково стежать за збалансованістю позитивних і негативних суджень.

Суттєве значення має і зовнішній вигляд анкети: якість паперу, чіткість шрифту. Текст запитання і варіанти відповідей доцільно друкувати різними шрифтами. Це стосується також нумерації запитань і відповідей, різноманітних пояснень. Значну роль у графічному оформленні відіграють ілюстративні

матеріали, вказівні стрілки. Вони знімають втому, дають змогу адекватно сприйняти зміст запитання, вказують на перехід до нової теми тощо.

Визначаючи обсяг анкети, слід враховувати, що час на її заповнення не повинен перевищувати 40–50 хвилин.

Загалом запитання повинні відповідати завданням дослідження, тобто забезпечувати одержання інформації саме про досліджувані ознаки, а також можливостям респондентів як джерел інформації.

У сучасних соціологічних дослідженнях використовують кілька видів анкетування: роздаткове, поштове, надруковане у пресі. Найпоширенішим є *роздаткове анкетування*, за якого респондент одержує анкету безпосередньо з рук соціолога. Цей вид анкетування найнадійніший, гарантує добросовісне заповнення анкет, майже стовідсоткове їх повернення, але багато в чому залежить і від уміння соціолога встановити психологічний контакт з респондентами, створити сприятливу атмосферу при опитуванні.

Поштове анкетування полягає в розсиланні анкет та одержанні на них відповідей поштою. Суттєва його перевага полягає у відносно низькій вартості, простоті організації (з підготовкою дослідження, в якому розсилається 2–3 тисячі анкет, легко справляються 2–3 особи). Воно дає змогу одночасно провести опитування на великій території, в тому числі у важкодоступних районах. Незалежність відповідей респондентів від впливу інтерв'юера також сприяє підвищенню надійності результатів соціологічного дослідження. Ще одна перевага – можливість респондента самостійно обирати зручний для нього час заповнення анкети.

Водночас поштове анкетування має чимало недоліків. Основний з них – неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети і надсилають їх дослідникам), хоч це великою мірою залежить і від кваліфікованості соціолога (процес повернення анкет за поштового опитування теж керований). Ще один недолік – відмінність тих, хто заповнив і надіслав поштову анкету, від тих, хто ухилився від участі в опитуванні, тобто зміщення вибірки. Нерідко надходять відповіді не від тих, кому надсилались анкети. Респондент іноді не сам заповнює анкету, а «перекладає» це на когось із членів сім'ї. Не можна повністю виключити і групове заповнення, використання порад інших осіб.

Останнім часом набуває поширення *друковане у пресі анкетування*. Кількість повернутих анкет при цьому незначна, як правило, не більше кількох відсотків читачів конкретного видання. Але за значного тиражу можна одержати велику кількість заповнених анкет. Однак і тоді слід обережно аналізувати емпіричні дані, не поспішати з поширенням висновків на всіх читачів. Суть не в тому, що соціально-демографічний склад тих, хто відповів на анкету, відрізняється від «паспортних» характеристик аудиторії. Важливіше, що ті, хто відповів на анкету, відрізняються від «мовчазної більшості» або своїм ставленням до конкретного видання, або своїм баченням і розумінням досліджуваної проблеми, або тим й іншим одночасно. Сумарні статистичні розподіли відповідей важко інтерпретувати. Водночас із загального масиву заповнених анкет майже завжди можна виділити однорідні підмасиви, які належать респондентам конкретних соціально-демографічних груп. А це відкриває сприятливі можливості для дослідження диференціації думок, пропозицій, властивих різним групам

респондентів. Часто учасники опитування супроводжують заповнені анкети листами, в яких дають розгорнуту аргументацію свого ставлення до порушеної проблеми. Подібні самоінтерв'ю значно збагачують первинну інформацію і поглиблюють науковий аналіз.

Соціальний експеримент

Соціальний експеримент – метод збору інформації про характер і специфіку змін показників діяльності і поведіння працівників під впливом заданих і керованих факторів. Він проводиться з метою перевірки дієвості впроваджуваних форм життєдіяльності колективу, апробування нових способів управління розвитком соціальних процесів. Соціальний експеримент дуже близький до спостереження. Відмінність експерименту від спостереження полягає лише в активному впливі дослідника на досліджувану ситуацію. Аналогічно спостереженню соціальний експеримент буває двох видів: *лабораторний* і *польовий*. Лабораторний експеримент проводиться в штучно створених умовах. Позитивним у соціальному експерименті є те, що дослідник у ньому займає активну позицію. Створюючи визначені умови, він має можливість повніше враховувати визначальні фактори, чітко визначати їх вплив на об'єкт дослідження, встановлювати причини виникнення і зміни соціальних явищ за рахунок розкриття впливу тієї чи іншої зі створених умов. Соціальний експеримент необхідно проводити дуже обережно, тому що можна прийти до споконвічно помилкових висновків.

Негативним у використанні соціального експерименту є те, що спеціально створювані умови можуть порушити природність протікання досліджуваного соціального явища.

Тестування

Найбільш часто у соціологічних дослідженнях використовується методика, розроблена в психології, наприклад такий психологічний метод, як тестування.

Тест (з англ. – «іспит», «перевірочна робота») – завдання стандартної форми словесного характеру чи у виді малюнків. Тестуванням називається короточасний іспит, за допомогою якого вимірюється рівень розвитку або ступінь виразності окремих чи сукупності соціально-психологічних властивостей особистості, психологічних груп, колективів. Якщо всі інші методи мають своєю метою одержання яких-небудь раніше не відомих, нових даних, то тестування використовується для того, щоб встановити наявність чи відсутність вже відомих соціально-психологічних особливостей у тих чи інших досліджуваних. *Основним призначенням* тестування є об'єктивне порівняння між собою досліджуваних чи визначення, якою мірою досліджуваний відповідає відомому стандарту.

3.3.Метод інтерв'ю

У практиці соціологічних опитувань метод інтерв'ю використовують рідше, ніж анкетування. Це зумовлено передусім дефіцитом спеціально підготовлених інтерв'юерів.

Соціологічне інтерв'ю – метод збору соціальної інформації, що ґрунтується на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом з метою одержання даних, які цікавлять дослідника.

Порівняно з анкетуванням інтерв'ю має певні переваги і недоліки. Головна відмінність між ними полягає у формі контакту дослідника та опитуваного. За

анкетування їх спілкування опосередковується текстом; питання, вміщені в анкеті, респондент інтерпретує самостійно, фіксує відповіді в анкеті.

Під час інтерв'ю контакт між дослідником і респондентом здійснюється за допомогою інтерв'юера, який ставить запитання, передбачені дослідженням, організовує і спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує одержані відповіді згідно з інструкцією.

Для одержання одного й того самого обсягу інформації при використанні методу інтерв'ю дослідник витрачає більше часу і засобів, ніж при анкетуванні. Додаткових витрат вимагають підбір і навчання інтерв'юерів, контроль за якістю їх роботи. Водночас розширюються можливості щодо підвищення надійності зібраних даних за рахунок зменшення кількості тих, що уникли опитування, скорочення різноманітних технічних помилок. Участь інтерв'юера дає змогу максимально пристосовувати запитання бланка-інтерв'ю до можливостей респондента. Інтерв'юер може завжди тактовно допомогти респондентові, якщо якесь із запитань видасться незрозумілим.

Якість одержаної під час інтерв'ю інформації залежить від особливостей основних компонентів процесу спілкування: питальника, інтерв'юера, респондента, обставин інтерв'ю.

Інтерв'ю найчастіше проводять за місцем роботи, занять і за місцем проживання. Перший варіант доцільніший при дослідженні виробничих або навчальних колективів, коли предмет дослідження пов'язаний з їх діяльністю. Інтерв'ю за місцем проживання ефективніше, якщо предмет опитування стосується проблем, про які зручніше вести мову в неофіційній обстановці (політика, відпочинок, побут). Незалежно від місця проведення інтерв'ю, слід подбати про усунення або хоча б зниження тиску «третіх» осіб, присутність яких впливає на психологічний контекст інтерв'ю і може спричинити деформацію змісту відповідей респондента.

За технікою проведення розрізняють вільне, формалізоване (стандартизоване) і напівстандартизоване інтерв'ю.

Вільне інтерв'ю – тривала бесіда за загальною програмою без чіткої деталізації запитань.

За формалізованого (стандартизованого) інтерв'ю спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера, який зобов'язаний точно дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, переважають закриті запитання. Напівстандартизоване інтерв'ю поєднує в собі особливості двох попередніх видів.

За процедурою проведення інтерв'ю класифікують на: *панельне* – багаторазове інтерв'ю одних і тих самих респондентів з одних і тих самих питань через певні проміжки часу; *групове* – запланована бесіда, у процесі якої дослідник прагне започаткувати дискусію в групі; *клінічне інтерв'ю* – довготривала, глибока бесіда, мета якої одержати інформацію про внутрішні спонуки, мотиви, схильності респондентів; *фокусоване інтерв'ю* – короткочасна бесіда, мета якої в отриманні інформації про конкретну проблему, процес чи явище, про реакції суб'єкта на задану дію.

За типом респондентів інтерв'ю бувають: з відповідальною особою, з експертом, з рядовим респондентом.

В останні роки інтенсивно використовують телефонне інтерв'ю, яке дає змогу оперативно зібрати інформацію про певний процес. Воно може бути тільки короткотривалим і тільки щодо осіб, які мають телефон, тому не вважається репрезентативним.

Головною фігурою інтерв'ю, його найактивнішим суб'єктом завжди є інтерв'юер, від особистості якого багато в чому залежать достовірність і надійність одержаної інформації. Він повинен бути ерудованим, товариським, спостережливим, дисциплінованим, морально і фізично витривалим, добре знати тему і техніку ведення інтерв'ю.

Одна з основних умов, які впливають на достовірність і надійність інформації, – наявність якісного питальника і дотримання правил його застосування.

***Питальник** – документ, в якому сформульовані й тематично згруповані питання, передбачено місце для записів відповідей на них.*

До питальників додають так звані протоколи інтерв'юера, які містять основні відомості про процес інтерв'ю.

На інтерв'ю впливають місце, конкретні обставини, тривалість його проведення, (найчастіше респондент погоджується на короткотривале інтерв'ю).

Метод інтерв'ю дає змогу одержати глибинну інформацію про думки, погляди, мотиви, уявлення респондентів. Суттєвою його особливістю є здебільшого зацікавленість респондента опитуванням, яка забезпечується особистим контактом учасників інтерв'ю.

Однак організація і проведення інтерв'ю нашкоджуються на певні труднощі, пов'язані з пошуком психологічного контакту з респондентом; значними матеріальними й часовими затратами; трудомісткістю підготовки інтерв'юерів; забезпеченням анонімності інтерв'ю.

Особливості інтерв'ю зумовили його широке використання в проблемних дослідженнях, при вивченні громадської думки, телефонних, контрольних, вибіркових та експертних опитуваннях.

Метод експертних оцінок

Під час масових опитувань (анкетування, інтерв'ю, поштове опитування, телефонне інтерв'ю) джерелом соціальної інформації про певні аспекти об'єкта дослідження є представники цього самого об'єкта. Однак на практиці буває важко або взагалі неможливо встановити носія проблеми і відповідно використати його як джерело інформації. Найчастіше такі ситуації пов'язані зі спробами прогнозування зміни соціального явища, процесу, об'єктивного оцінювання таких аспектів діяльності й особистісних рис людей, щодо яких їх самооцінка може бути неадекватною. Така інформація може надходити тільки від компетентних осіб – експертів, які мають глибокі знання про предмет чи об'єкт дослідження.

Формуючи групу експертів, на першому етапі їх відбору доцільно скористатися такими критеріями, як рід занять і стаж роботи з певного профілю. Попередній список експертів може бути широким, але надалі його доцільно звужити, залишивши в ньому найпідготовленіших осіб. Головний серед усіх

критеріїв відбору експертів – компетентність. Для визначення її рівня використовують два методи: самооцінку експертів і колективну оцінку авторитетності кожного з кандидатів в експерти (наприклад, з допомогою соціометричного опитування).

Метод колективної оцінки застосовують для формування групи експертів, коли вони знають один одного як спеціалісти. Така ситуація найчастіше трапляється серед творчих людей, відомих політиків, економістів.

До основних функцій методу експертної оцінки в соціологічному дослідженні належать:

- прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів соціальної дійсності;
- оцінка рівня достовірності даних, одержаних з допомогою масових опитувань;
- атестація колективу (його членів) за рівнем професіоналізму, трудової активності тощо.

Прогностична експертна оцінка може бути застосована щодо будь-яких соціальних явищ, процесів, глобальних і локальних проблем.

В експертних опитуваннях анонімність, як правило, втрачає будь-який смисл, оскільки експерт є активним учасником наукового дослідження. Спроба приховати від нього мету дослідження, перетворивши його на пасивне джерело інформації, може призвести до втрати його довіри до організаторів дослідження.

Основний інструментарій експертних опитувань (анкета, бланк-інтерв'ю) розроблений за спеціальною програмою. На відміну від масового опитування, програма опитування експертів не так деталізована і має переважно концептуальний характер. Якщо дослідник не наважується сформулювати прогностичні судження, то в анкету експерта вміщують відкриті запитання, які передбачають повну свободу вибору форми відповіді.

Процедура опитування експертів може бути очною чи заочною (поштове опитування, телефонне інтерв'ю). Одна з найпростіших форм експертного прогнозу – обмін думками. Вона передбачає одночасну присутність усіх експертів за «круглим столом», де і відбувається з'ясування домінуючої позиції з порушеного дослідником дискусійного питання. Обговорення проблеми може відбуватися в кілька турів, поки не буде вироблена узгоджена оцінка.

Під час вироблення управлінських рішень за допомогою соціологічних досліджень іноді постає проблема достовірності результатів масового опитування, правомірності сформульованих на їх основі висновків. Йдеться про оцінку компетентності висловлених респондентами міркувань. Для цього складають анкету експерта, яка містить в основному закриті питання, які за структурою ідентичні питанням анкети масового опитування. Завдання експерта полягає в тому, щоб з урахуванням об'єктивної ситуації та чинників, які цікавлять дослідника, висловити щодо поставлених питань неупереджені, всебічно виважені міркування.

Останнім часом використовують і такий різновид методу експертної оцінки, як атестація, коли експертами є керівники закладу, колективу чи спеціальна атестаційна комісія. Структура атестаційного листа, який заповнюють експерти

колективно, зумовлена системою показників, за якими оцінюють члена колективу чи колектив загалом.

Метод експертної оцінки поширений у розвідувальних і проблемних дослідженнях для одержання попередніх відомостей про об'єкт, предмет аналізу, для уточнення гіпотез і завдань основного дослідження, для визначення умов експерименту, а також при оцінюванні його ефективності.

Спостереження

Спостереження як один з найважливіших чинників людського існування допомагало первісній людині вижити за несприятливих умов, сприяло її фізичному та розумовому розвитку, створило передумови для появи та подальшого розвитку техніки, науки, мистецтва тощо. Сучасна людина постійно спостерігає те, що відбувається навкруги, запам'ятовує, аналізує та пояснює побачене. Тобто спостереження є невід'ємним елементом сучасного людського життя, зміст якого полягає у безперервному зв'язку із навколишнім середовищем. Водночас спостереження – це один з найпоширеніших методів, який застосовується в дослідженнях багатьох наукових напрямів – технічних, природознавчих, гуманітарних – з метою отримання інформації про певні факти, явища, процеси, притаманні живій і неживій природі.

Соціологічне спостереження – метод збору наукової інформації, сутність якого полягає в безпосередній реєстрації фактів, явищ, процесів, що відбуваються у соціальній реальності.

Для соціологічного спостереження характерними є систематичність, планомірність, цілеспрямованість. Найважливішою його перевагою перед іншими соціологічними методами є синхронність з досліджуванним явищем, процесом. Це дає змогу безпосередньо вивчати поведінку людей за конкретних умов у реальному часовому просторі («саме те», «саме тут», «саме зараз»). За допомогою соціологічного спостереження вивчають діяльність окремих людей, статичні і динамічні процеси, що відбуваються у соціальній групі, спільноті. Процедура його передбачає здобуття детальної, первинної інформації, оскільки дані спостереження повніше віддзеркалюють живу соціальну реальність.

Метод спостереження ефективно застосовують у дослідженнях поведінки окремих індивідів, соціальних груп, спільнот у різноманітних сферах – на виробництві (реакція трудового колективу на умови, організацію праці, ставлення до існуючої системи оплати праці, стосунки робітників з керівництвом, конфліктні ситуації тощо), навчанні (поведінка учнів, студентів на заняттях, їх підготовленість до занять, інтерес до матеріалу, що викладається, стосунки між ними і викладачем, згуртованість учнівської, студентської групи тощо), громадському житті (участь населення у різних формах суспільно-політичної діяльності – зборах, мітингах, демонстраціях, страйках тощо), дозвіллі (зміст і структура вільного часу, реальні та бажані види дозвілля, інтереси, потреби та інфраструктура вільного часу тощо).

Використання методу спостереження ефективно у таких випадках:

1. У процесі отримання попередньої інформації, необхідної для уточнення напрямів запланованого дослідження, оскільки професійно проведене спостереження надає досліднику нові характеристики досліджуваного

об'єкта, допомагає звільнитися від традиційного підходу до вирішення соціальної проблеми.

2. Для отримання ілюстративних даних, які суттєво доповнюють статистичний аналіз даних, одержаних за допомогою масового опитування.
3. За умови, що саме спостереження є найпридатнішим, найефективнішим методом досягнення цілей дослідження, перевірки вироблених гіпотез.

Загалом соціологічне дослідження, в якому застосовують спостереження, планують і проводять у такій самій послідовності, як і інші дослідження, включаючи етапи, процедури щодо програмного забезпечення й розробки інструментарію. Конкретні зміст і спрямованість кожного етапу підготовки та проведення дослідження залежать від особливостей досліджуваної проблеми та самого методу спостереження.

Плануючи використання цього методу, звертають увагу на його сутнісні характеристики, які одночасно є його перевагами, оскільки спостереження:

- наводить характеристику об'єкта спостереження: кількість осіб, що беруть участь у досліджуваній ситуації, соціально-демографічна структура групи, особливості стосунків, розподіл у ній тощо;
- описує місце проведення спостереження, типову поведінку членів групи, а також відхилення у ній;
- встановлює мету діяльності групи, а також співвідношення загальної мети з цілями учасників групи;
- описує соціально-психологічний клімат у групі, соціальну поведінку, мотиви і стимули діяльності її учасників;
- встановлює частоту і тривалість елементів досліджуваної ситуації, їх повторюваність, унікальність, типовість і на цій підставі складає висновки щодо випадковості чи закономірності соціальної ситуації, яка підлягає дослідженню.

Водночас спостереженню властиві певні об'єктивні та суб'єктивні недоліки. До *об'єктивних недоліків* спостереження належать обмеженість, локальність висновків стосовно досліджуваної соціальної ситуації, що ускладнює узагальнення отриманих даних, поширення їх на великі масиви. Нерідко буває складно, а то й неможливо повторно зареєструвати один і той самий соціальний об'єкт, оскільки на нього весь час впливають різноманітні соціальні чинники, які змінюють його, додають йому інших ознак.

Група *суб'єктивних недоліків* зумовлена тісним зв'язком спостерігача з об'єктами спостереження, оскільки він спостерігає факти, події, явища і процеси, притаманні суспільству, до якого належить сам. Крім того, спостерігач має певний світогляд, соціальний статус, інтереси, що позначається на сприйнятті, розумінні, оцінці спостережуваних явищ, процесів дійсності й відповідно на його висновках щодо побаченого.

Певну роль відіграють емоційність, попередні установки спостерігача щодо досліджуваної ситуації. Якщо він ще до спостереження має певні думки, міркування про об'єкт дослідження (вони можуть бути позитивні або негативні), це може суттєво вплинути на процедуру спостереження, знизити об'єктивність

отриманих даних. Зниження об'єктивності інформації можливе, якщо об'єкти дослідження, знаючи, що за ними ведеться спостереження, істотно змінюють характер своїх дій, поводяться нетрадиційно. На результати спостереження впливають настрої, здоров'я спостерігача, інші ситуативні чинники, які дуже важко передбачити і врахувати.

Види спостереження класифікують, спираючись на різні підстави.

За ступенем формалізації виділяють структуроване і неструктуроване спостереження. *Структуроване спостереження* застосовується тоді, коли дослідник має достатньо інформації щодо об'єкта дослідження і може заздалегідь виокремити всі важливі елементи досліджуваної ситуації, розробити чіткий план, спеціальні документи для реєстрації фактів, подій, явищ, процесів, надати чіткі інструкції спостерігачам. *Неструктуроване спостереження* не передбачає чіткого плану дій спостерігача, а лише визначення загальних рис ситуації. Найчастіше його застосовують у пошукових та розвідувальних дослідженнях.

За місцем проведення виділяють польове та лабораторне спостереження. *Польове спостереження* застосовують у реальній життєвій ситуації, використовуючи робоче приміщення або приміщення для зборів, аудиторію тощо. *Лабораторне спостереження* передбачає, що умови його проведення визначає і створює дослідник. Часто його проводять з використанням допоміжних технічних засобів – фотоапаратів, магнітофонів, відеоманітофонів, кінокамер тощо.

За ступенем участі спостерігача в досліджуваній ситуації розрізняють невиключене і включене спостереження. *За невиключеного спостереження* дослідник перебуває поза процесом чи явищем, які вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем. Таким є спостереження за масовими процесами (зборами, демонстраціями, мітингами), коли спостерігач перебуває на достатній відстані від об'єкта спостереження, щоб зафіксувати весь перебіг процесу, а також спостереження, мета якого – описати ситуацію в певній соціальній групі, наприклад соціально-психологічну атмосферу в студентській групі. *За включеного спостереження* дослідник певною мірою є учасником досліджуваного процесу. Ступінь такої включеності може мати досить широкий діапазон: від пасивного спостереження, яке близьке до невиключеного, до активного, коли дослідник настільки зливається з групою дослідження, що там починають вважати його «своїм» і відповідно до нього ставитися. Існують різні типи включеного спостереження. Один з найпоширеніших – коли спостерігач і його дослідницька мета невідомі тим, за ким він спостерігає. На виробництві він може виступати в ролі практиканта чи стажера, а спостерігаючи за лекціями, зборами, дискусіями – в ролі звичайного учасника. В інших випадках дослідник, не приховуючи своєї ролі, за згодою колективу спостерігає за його життям протягом певного часу, маючи можливість спілкуватися з його членами, брати участь в обговоренні різноманітних проблем. Незважаючи на форму, включене спостереження завжди мусить бути морально обґрунтованим. Не можна спостерігати за фактами, подіями, явищами, які люди спеціально приховують від сторонніх. Необхідно також уникати оприлюднення здобутої у спостереженні інформації.

За регулярністю виділяють систематизовані й несистематизовані спостереження. *Систематизовані* проводять регулярно протягом певного періоду. Вони можуть бути тривалими, безперервними або циклічними,

відбуватися у встановлені терміни, наприклад, два рази на тиждень – у понеділок і середу. *Несистематизовані* спостереження проводять стосовно соціальної ситуації, дослідження якої не планувалося.

За метою, характером об'єкта спостереження поділяють на монографічні, пошукові, самоспостереження. *Монографічні* спостереження охоплюють велику кількість різноманітних взаємопов'язаних соціальних явищ. *Пошукові* спостереження використовують з метою пошуку певних фактів, необхідних для вирішення поставлених цілей і завдань дослідження. Цікавою формою спостереження є *самоспостереження*, яке здійснює сам об'єкт дослідження, здатний до контролю за своїми емоціями, психомоторними діями, соціальною поведінкою тощо. Воно є цінним методом, оскільки дає змогу заглянути у приховану сферу досліджуваного соціального процесу.

Вибираючи для дослідження конкретний вид спостереження, враховують як загальні його особливості, так і позитивні та негативні риси.

3.4.Обробка та аналіз результатів соціологічних досліджень

В емпіричній соціології нагромаджено немало статистичних процедур, за допомогою яких розрізнені дані, що містяться в окремих анкетах чи інших матеріалах соціологічних досліджень, адаптують для узагальнення, опису, аналізу, наукової інтерпретації. За результатами узагальнень складають певні висновки, вирішуючи завдання, поставлені у дослідженні. Внаслідок цих процедур з'являється реальна змога з'ясувати тенденції у досліджуваних процесах, явищах, виробити прогнози і практичні рекомендації, що відкривають вихід соціальної інформації у соціальну практику. Найчастіше статистичні методи аналізу соціальної інформації використовують для:

- опису інформації та обчислення узагальнюючих параметрів (одновимірна статистика);
- виміру зв'язку між окремими ознаками, отриманими у відповідях на різні запитання анкети, якщо як метод збору даних застосовувалося опитування, або контент-аналіз текстів ЗМІ, якщо використовувався метод аналізу документів (двовимірна статистика);
- проведення складних математичних процедур, які дають змогу проаналізувати водночас кілька взаємопов'язаних ознак (багатовимірна статистика).

Застосування методів математичної статистики забезпечує:

- стислий опис первинної соціологічної інформації, обчислення одновимірних розподілів, наочне уявлення її у вигляді таблиць, графіків, діаграм;
- обчислення зв'язків між ознаками досліджуваного суспільного явища, оцінку їх за допомогою статистичних коефіцієнтів зв'язку, застосування кореляційного, регресійного аналізу тощо;
- встановлення латентних (прихованих) факторів, які визначають взаємозв'язки всередині групи, ознак досліджуваного явища (факторний, латентно-структурний аналіз);

- класифікацію ознак та об'єктів, побудову типологій (кластерний аналіз, дискримінантний аналіз, факторний аналіз);
- перевірку (підтвердження чи спростування) вихідних гіпотез дослідження, формулювання нових проблем;
- вироблення коротко- і довгострокових прогнозів щодо функціонування та розвитку певного суспільного явища.

Використання методів математичної статистики передбачає певний набір попередніх процедур, до яких належать: підготовка анкети, іншого первинного матеріалу до обробки, яка може здійснюватися вручну чи автоматизовано; вибір рівня майбутнього аналізу (описовий чи пояснювальний); вибір конкретних статистичних процедур для обробки інформації.

В емпіричному дослідженні соціолог вивчає певну множину об'єктів, наприклад, колектив працівників підприємства. Кожному елементу множини притаманні певні властивості (ознаки), скажімо, стать, вік, задоволеність умовами праці. Кожний об'єкт має певне значення за кожною ознакою. Так, працівник має одне з двох можливих значень ознаки «стать» (чоловіча або жіноча), одне з трьох можливих значень ознаки «задоволеність умовами праці» (задоволений, не зовсім задоволений, зовсім незадоволений), певне значення ознаки «вік» (число повних років від 18 до 80) та ін.

Як правило, для спрощення обробки всі значення ознак кодують числами, тому дані для обробки становлять прямокутну таблицю (матрицю) чисел. Кожний рядок цієї таблиці відповідає одному об'єкту, а кожний стовпчик – певній ознаці. На перетині певного рядка та стовпчика цієї таблиці знаходиться значення певної ознаки певного об'єкта.

Ознаки поділяють на якісні та кількісні. *Якісні ознаки* не мають кількісного виразу («стать», «задоволеність умовами праці»). *Кількісні ознаки* мають одиниці вимірювання. Наприклад, одиницею вимірювання кількісної ознаки «вік» є рік, «заробітна плата» – гривня. Ці ознаки ще називають ознаками, заданими у метричній шкалі.

При кодуванні значень якісної ознаки числами можливі два суттєво відмінні варіанти. У першому значення якісної ознаки можна впорядковувати, тобто для будь-якої пари значень можна зазначити, яке з них відповідає сильнішому виявленню ознаки. Наприклад, значення «задоволений» відповідає інтенсивнішому виявленню ознаки «задоволеність умовами праці», ніж значення «не зовсім задоволений». У такому разі доцільно і числові коди добирати так, щоб сильнішому виявленню ознаки відповідало більше число. Так, для ознаки «задоволеність умовами праці» можна обрати такі числові коди значень: 3 – «задоволений»; 2 – «не зовсім задоволений»; 1 – «зовсім незадоволений». Такі якісні шкали ще називають порядковими шкалами, або шкалами рангів. У другому випадку значення якісної ознаки не піддаються жодному змістовному впорядкуванню. Наприклад, ознака «стать» містить два значення – «чоловіча» та «жіноча». Для значень ознак такого типу можна добирати будь-які числові коди. Головне – щоб різні значення мали різні коди (тобто не можна кодувати два різні значення ознаки одним числом). Такі якісні шкали ще називають номінальними

шкалами. Як правило, для кодування значень ознак у номінальних шкалах використовують цілі додатні числа – 1, 2, 3 і т. д.

Соціологові постійно доводиться при складанні програми дослідження обирати (або навіть самостійно конструювати) шкали. Від того, наскільки вдало це буде зроблено, значною мірою залежить результат опрацювання отриманих даних. Крім того, вибір математичного методу аналізу даних тісно пов'язаний зі шкалами відповідних ознак. Якщо такий метод не відповідає даним, це дуже суттєва методична помилка, що може звести нанівець роботу зі збору даних та обчислення результатів.

Щоб первинні дані можна було використовувати для змістового аналізу і висновків, вони повинні бути незалежно упорядковані та опрацьовані. З цією метою застосовують спеціальні статистичні методи – групування, обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів, кореляційний, кластерний, факторний аналізи та ін. Незалежно від методу аналізу, опрацювання даних починають з попереднього впорядкування інформації, здебільшого за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць.

Структуру сукупності об'єктів з точки зору однієї виокремленої ознаки доцільно вивчати за таблицею, в якій для кожного з можливих значень ознаки зафіксовано, скільки разів зустрічаються в сукупності об'єкти, що мають відповідне значення. Таку таблицю називають таблицею одновимірного розподілу, одновимірною таблицею, варіаційним рядом.

Кількість об'єктів – 357. Для 348 об'єктів (що становить 97,48% від загальної сукупності) відоме значення ознаки «задоволеність умовами праці». Для інших об'єктів сукупності (в даному разі їх 9) значення цієї ознаки невідоме (наприклад, інформація зібрана методом опитування, і деякі працівники підприємства не захотіли відповідати на поставлене питання). Аналіз таблиці свідчить, що задоволених умовами праці – 45 (12,60% від загальної сукупності та 12,93% від кількості працівників, які відповіли на поставлене запитання). Переважна більшість працівників повністю або частково не задоволена умовами праці.

Для полегшення аналізу великої кількості таблиць та забезпечення можливості порівняння кількох з них обчислюють узагальнюючі характеристики рядів розподілу найчастіше використовують характеристику «середнє значення ознаки». Для кількісної ознаки обчислюють її середнє арифметичне значення щодо всіх об'єктів сукупності. Для якісних ознак такою узагальнюючою характеристикою ряду є «мода» – значення, що найчастіше зустрічається в одновимірній таблиці.

Суттєвим для одержання надійних, статистично обґрунтованих результатів є оцінка значущості статистичних показників. Це – комплекс математичних процедур, що дають змогу відповісти на низку питань щодо розрахованих статистичних показників і параметрів вибіркової сукупності. Так, обчисливши коефіцієнт кореляції між двома ознаками та одержавши число, що не дорівнює нулю, цілком логічно постають запитання: чи справді цей коефіцієнт суттєво відрізняється від нуля (а отже, фіксує наявність лінійного кореляційного зв'язку), чи ця різниця випадкова і спричинена лише похибкою нашої вибірки? Відповідь на них можна дати, оцінивши значущість відмінності коефіцієнта кореляції від нуля і звернувши особливу увагу на обсяг вибірки та рівень значущості

(ймовірність прийняття хибного рішення). Ця процедура така ж, як і процедура застосування критерію χ^2 , і дає змогу обчислити за певною формулою критерій. Одержане ж значення порівнюється з табличним. На основі результатів порівняння і робиться висновок.

Для кожної такої задачі існують формула обчислення критерію та статистичні таблиці, якими користуються для порівняння (Міжпредметний зв'язок з дисципліною Статистика!)

Методи багатовимірної статистики: факторний і кластерний аналіз

Якщо аналіз даних передбачає використання великої кількості взаємопов'язаних ознак, доцільно застосувати спеціальні методи та алгоритми багатовимірної статистики. Ці методи потребують значних обчислень, для ефективного застосування яких необхідно мати обчислювальну техніку та спеціальне програмне забезпечення. Серед методів багатовимірної статистики найуживанішими є факторний та кластерний аналіз.

Суть *факторного аналізу* полягає в тому, що групу сильно скорельованих ознак можна пояснити та описати невеликою кількістю прихованих (латентних) факторів, які безпосередньо не спостерігаються, але розкривають значення ознак цієї групи. Наприклад, за такими ознаками, як «кількість прочитаних книг», «кількість книг у домашній бібліотеці», «кількість відвідувань театрів і музеїв», приховано фактор, який можна було б назвати «рівень культурного розвитку особистості». Факторний аналіз дає змогу виявити ці латентні фактори, описати залежність між ними та первинними ознаками, обчислити значення всіх побудованих таким чином факторів для кожного об'єкта. В результаті виникає можливість без значних втрат інформації перейти від аналізу великої кількості первинних ознак до аналізу порівняно невеликої кількості факторів.

Алгоритми *кластерного аналізу* дають змогу поділити сукупність об'єктів на однорідні за певним формальним критерієм подібності групи (кластери). Основною властивістю цих груп є те, що об'єкти, які належать одному кластеру, подібніші між собою, ніж об'єкти з різних кластерів. Таку класифікацію можна виконувати одночасно за досить великою кількістю ознак. Наприклад, відомо чимало статистичних показників, які характеризують рівень соціально-економічного розвитку адміністративних районів країни: кількість населення, кількість безробітних, протяжність шосейних доріг, кількість квадратних метрів житла на одну людину тощо. Для організації опитування необхідно згрупувати райони у більші утворення (регіони), але варто зробити це так, щоб у кожному такому регіоні були райони, близькі за своїм соціально-економічним розвитком. Це дасть змогу вибрати в такому регіоні один типовий район і результати опитування в ньому узагальнити щодо всього регіону.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Соціологія. Базовий курс: Підручник. – К.: Каравела, 2006. – 312 с.
2. Жоль К.К. Соціологія: Навч. посібник для вузів. – 2-е вид.– К.: Лібра. 2002.
3. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. В.Г.Городяненка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2005. – 560с. (Альма-матер)
4. Соціологія: Підручник / 3-тє вид., стереотипне. За редакцією В.М.Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2007. – 280 с.
5. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник. Укладачі: В.М.Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін. За заг. ред. В.М.Пічі. – К.: «Каравела», Львів: «Новий Світ – 2000», 2002. – 480 с.

Додаткова література

6. Соціологія: Навч. посібник / За редакцією С.О.Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2010
7. Якуба О.О. Соціологія. Навч. посібник для студ. – Харків: Константа, 2006.